

## A jogösszehasonlítás magyarországi történetének és alkalmazásának alapkérdései\*

### 1. Előkérdések -- dilemmák

A tudománytörténet-írás minden bizonnyal nem a legkönnyebb és a legkockázatmentesebb szellemi vállalkozások egyike. Különösen kockázatos lehet egy olyan területen, mint a jogösszehasonlítás, mivel tudományelméleti és -történeti kérdései már több mint egy évszázada izgalomban tartják a komparatistákat, és még mindig kétséges, hogy vajon sikerült-e bármilyen, többé-kevésbé közösen osztott válaszokat megfogalmazni.

Ezeket a nehézségeket talán úgy lehet a leginkább csökkenteni, ha a szerző tudatosan megpróbál bizonyos előkérdéseket felvetni és ezekkel kapcsolatban egyértelmű álláspontot megfogalmazni. Ez, természetesen, önmagában még nem óvja meg a tévedés kockázataitól, de mivel nyilvánvalóvá tette előfeltevéseit, az legalább biztosan ellenőrizhető, hogy a saját premisszáihoz hűséges maradt-e. Továbbá az álláspontok és elkötelezettségek felvállalása megkönnyíti a jövőbeli kritikák megfogalmazását és a dialógus kialakulását.

#### 1.1 A tudománytörténet-írás irányzatai

Amikor 1962-ben megjelent az Egyesült Államokban Thomas S. Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete* című kötete, még senki sem sejtette, hogy ezt követően már nem lehet a tudománytörténettel ugyanúgy foglalkozni, mint korábban.<sup>1</sup> Kuhn műve hatalmas hatást gyakorolt az elkövetkező évtizedekben és több heves reakciót is kiváltott. Napjainkra a Kuhn által alkalmazott paradigmafogalom közkinccsé vált, és használata -- gyakran az eredeti értelmétől eltérően -- a tudományos gondolkodás minden területén elterjedt.

Az előbbiekből következően alapvetően két lehetőség állhat egy jogterület történetének megírására vállalkozó szerző előtt. Egyrésztől választhatja azt az utat, hogy egyszerűen nem veszi figyelembe a Kuhn által elindított elméleti változások különféle hatásait és megmarad a hagyományos, lineáris-kumulatív<sup>2</sup> felfogás keretei között. Azaz az adott szakterület történetét egyenes vonalú, egy elképzelt objektív tudás felé folytonosan előrehaladó folyamatként fogja fel, és ennek a fényében készíti el vázlatát.<sup>3</sup> Vagy pedig megpróbálja a kuhni elméletet és annak hozadékait, beleértve annak bizonytalanságait és vitatható pontjait is, integrálni módszertanába, és ez alapján tesz kísérletet a történeti rekonstrukcióra. Érdemes megjegyezni, hogy a kutatómunka szempontjából nem is elsődlegesen a kiválasztott megközelítés a lényeges, hanem maga a választás és a kiindulópontok nyilvánvalóvá tétele. Jelen írás nem lineáris magyarázattal, hanem paradigmákkal próbálja a magyarországi tudománytörténet vázlatát adni.

#### 1.2 Az örök kérdés: módszer vagy tudomány?

A jogösszehasonlítás tudománytörténetéről már csak azért sem könnyű írni, mivel hazánkban a jogösszehasonlítást még a mai napig sem tekintik mindenki önálló tudománynak,<sup>4</sup> hanem legjobb esetben is a jogi kutatás egyik segéd módszerét látják benne. A magyar tudományos közösség tehát finoman szólva is megosztott, ez pedig olyan befogadói környezetet teremt, amelytől nem tekinthet el az e terület tudománytörténetével foglalkozó kutató. Természetesen ilyen megrögzült álláspontokat nem lehet -- és nem is kell -- egyik napról a másikra megváltoztatni, és e tanulmány célja nem is ez. Sokkal inkább egy, a konvencionálistól -- azaz a jogösszehasonlítást pusztán kiegészítő módszernek tekintő -- eltérő megközelítést szeretne felvázolni, és ezáltal is árnyalni kívánja a tudományos közéletben elterjedt nézeteket, illetve vitába bocsátkozik az ezzel ellentétes álláspontot vallókkal.

Az összehasonlító módszert a jogtudomány területén alkalmazó szerzők jelentős szellemi energiákat fektettek a tudományként felfogott jogösszehasonlítás elméleti megalapozásába vagy éppen annak cáfolatába.<sup>5</sup> Ezért nem meglepő, hogy a hazai tudományos közéletben is megjelentek egymással ellentétes érvek, és ezek vetélkedését is a fenti kontextusban célszerű értelmezni.

#### 1.3 Kik azok a komparatisták, avagy a kutatási területek átjárhatósága

A tudománytörténet kutatása során a vizsgálандó szerzők és életművek kiválasztása nem is annyira magától értetődő. Nem minden esetben segít ebben a tudományos önmeghatározás, hiszen volt már arra példa a jogi gondolkodás történetében, hogy egy adott szerzőt a tudományos közgondolkodás teljesen más jogterülethez kapcsolt, mint amelynek keretei között ő maga definiálta volna önmagát. Nem biztos tehát, hogy mindenki

\* Köszönöm SZABÓ Miklós és JAKAB András kritikai megjegyzéseit az írás első változatához.

összehasonlító jogász, akit annak tartanak vagy aki annak tartja magát, és az sem kizárt, hogy valaki annak ellenére a komparatisták körébe tartozik, hogy a közgondolkodás más kutatási terület képviselőjeként tekint rá.

E probléma áthidalásához két lehatárolás vezethet közelebb. Az első René David nevéhez kapcsolódik, aki egy szellemes megjegyzésével jelentősen hozzájárult ennek tisztázásához. A világ nagy jogrendszereit bemutató művének bevezetőjében sajátos kettősségre hívja fel a figyelmet. Véleménye szerint a jogösszehasonlítással foglalkozók nagyobb része a jogösszehasonlításra egyszerűen olyan módszerként tekint, amely segítségére lehet a legkülönbözőbb kutatási célok megvalósításában. Azonban létezik egy olyan kisebbség is, amelynek képviselői a jogösszehasonlítást valódi tudományként fogják fel, a jog megismerésének egyik lehetséges útjaként.<sup>6</sup>

A jogösszehasonlítást [ez „idegen elem” itt, nem kapcsolódik az eddigiekhez] tehát számos jogterület művelői alkalmazzák, azonban e tevékenységből általában hiányzik az általános, elméleti igényű reflexió. Ezzel szemben léteznek olyan kutatók is (és számuk jóval kisebb az előbbi csoportéval összevetve), akik magát a jogösszehasonlítást vizsgálják és fejlesztik tovább elméleti igénnyel. Véleményem szerint őket lehet valódi komparatistának vagy összehasonlító jogásznak tekinteni, és igazából az ő munkásságukból rajzolódna ki a tudományfejlődés főbb vonalai.

Mindez újabb problémához vezet. Vajon beszélhetünk-e kizárólagosan összehasonlító jogászokról, ugyanúgy, mint ahogy azt a kérdést is feltehetjük, hogy léteznek-e *sui generis* alkotmányjogászok vagy jogelméleti gondolkodók? Más absztrakciós szinten megfogalmazva: lehetséges-e egy életművet egyszer és mindenkorra kizárólag a jogtudomány egyik területén lehorgonyozni? Úgy vélem, ez a megközelítés túlzottan leegyszerűsítő lehet, különösen az elmélet terén, ahol az egyes részterületek általában is szorosan összefonódnak. Véleményem szerint semmi sem zárja ki, hogy egy szerző életművének bizonyos részeit és eltérő szakaszait különféle tudományterületekhez kapcsoljuk. Különösen igaz lehet ez a jogösszehasonlítás terén, mely egyrészt nyitott a jogelméleti kérdésfeltevések iránt (minden jogi összehasonlító munka feltétele a tárgy, azaz a jog valamiféle meghatározása, ez pedig szükségszerűen utat nyit az elméleti kérdések végiggondolása felé), másrészt a szakjogtudományok fogalmi apparátusát is gyakran alkalmazza a vizsgált jogterülettel összhangban.

Éppen ezért semmi sem zárja ki, hogy a későbbiekben vizsgált szerzők egyéb jogterületekről szóló összegzésekben is megjelenjenek, de azokban nyilvánvalóan életművük egyéb pontjai kapnak majd nagyobb hangsúlyt. Kizárólag példálózó jelleggel: Pulszky Ágostnak és Szabó Imrének helye van a magyar jogelmélet történetében, Szász István és Eörsi Gyula munkássága pedig egyetlen magánjogtörténetből sem hiányozhat -- de ez nem zárja ki, hogy életművük vonatkozó részeit ne lehetne a hazai jogösszehasonlítás történetének megírásakor figyelembe venni és ilyen módon komparatistaként (is) tekinteni rájuk.

## 1.4 A magyar tudománytörténet kérdései

További fontos, egy ilyen vállalkozás keretei között akár eretneknek is ható kérdés, hogy vajon létezik-e egyáltalán *sui generis* magyar jogösszehasonlítás, vagy másképpen megfogalmazva: van-e a jogösszehasonlításnak önálló, magyar története. Mivel a jogösszehasonlítás egyike a jogtudományok „legnemzetközibb” területének, jogosan vetődhet fel az a kérdés, hogy van-e értelme ilyen kontextusban egyáltalán „nemzeti” jogösszehasonlításról beszélni. Nem lenne-e egyszerűbb kizárólag a nemzetközi fejleményeket és azoknak egy adott országban lezajló recepcióját vizsgálni?

Az előbbiekkal részben szorosan összefügg annak problémája, hogy hol húzzuk meg magyar jogösszehasonlítás vagy komparatisták közössége „határait”. Figyelembe kell-e venni a kutatások során azoknak a magyar vagy magyar származású szerzőknek a tevékenységét és eredményeit, akik az országhatárokon kívül foglalkoztak jogösszehasonlítással? Ha ilyen módon kiterjesztjük a vizsgálódások körét, akkor -- csak a legjelentősebb szerzőket említve -- mindenképpen foglalkozni kell többek között Balogh Elemér,<sup>7</sup> Zajtay Imre<sup>8</sup> vagy Charles Szladits<sup>9</sup> munkásságával.

## 1.5 A tanulmány választott módszertana

Az előbbieken felvetett dilemmákkal természetesen e tanulmánynak is szembe kell néznie, és ezért még egy kicsit igénybe kell vennie az olvasó türelmét, mielőtt valódi témájának tárgyalásába fogna.

A tudománytörténet-írás lehetséges megközelítései közül a paradigmaelmélet segítségével mutatom be a magyar jogösszehasonlítás történetét. A kuhni elméletet természetesen nem lehet és nem is kell kritika nélkül alkalmazni a társadalomtudományok terén, de bizonyos fogalmait -- például az anomália, a válság, a párhuzamos paradigmák létezésének elfogadása<sup>10</sup> -- módosítva olyan elméleti keretet kínál, amely meggyőződésem szerint a tudománytörténet azokat a jelenségeit is láttatni engedi, amelyek enélkül elkerülték volna a figyelmünket.

A kuhni elmélet alkalmazásának legfontosabb tanulsága tárgyunk szempontjából, hogy a jogösszehasonlításnak több története is lehet -- például a módszerként felfogott összehasonlító jog története és az önálló tudományként értelmezett jogösszehasonlításé --, és ezeket semmi esetre sem szabad összemosni. E tanulmány szerény ambíciókkal csak a tudományként felfogott jogösszehasonlítás történetének kutatását tűzi ki maga elé, és itt sem törekszik univerzalizációra, hanem kizárólag a magyar történet felé fordul.

Magyar jogösszehasonlítás alatt e tanulmányban azon szerzők munkásságának az összességét értjük, akik a magyar tudományos közélet keretein belül fogalmazták meg téziseiket. Tehát valamilyen módon mind kötődtek a magyar tudományos közeghez, például részt vettek a vitákban vagy különféle hazai intézményekben dolgoztak. Azokkal a szerzőkkel, akik egyáltalán nem vettek ebben részt vagy már nagyon korán elszakadtak tőle, esetleg olyannyira beépültek egy másik akadémiai közegbe, hogy az a sajátjukként tekintett rájuk -- mint például Zajtai Imre esetében --, jelenleg nem foglalkozunk. Ezeknek az életműveknek a felkutatása és feltárása már egy másik, egyébként nagyon fontos és szükséges kutatás feladata lenne.

E tanulmány premisszái összefoglalva a következők:

I. a tudománytörténetet nem lineárisan, hanem a paradigmaelmélet irányából közelíti meg;

II. a jogösszehasonlítás elméleti igényű művelését az előbbi értelemben tudmánynak tekinti;

III. ezzel összhangban komparatistának azokat tartja, akik a jogösszehasonlítás elméleti továbbfejlesztésére is vállalkoznak, tehát „rejtvényfejtő kutatást” is végeztek, és nem kizárólag csak alkalmazzák az összehasonlító módszert;

IV. magyar komparatistának pedig azokat tekinti, akik tudományos tevékenységüket alapvetően a magyar tudományosság közegében fejtették ki.

E bevezető részben ezeket a lehatárolásokat mindenképpen nyilvánvalóvá kellett tenni, hogy a vállalkozás keretei jól láthatóvá váljanak.

## 2. A modern magyar jogösszehasonlítás vázlata

### 2.1 A dogmatikus hazai jogtudomány megújításának egyik lehetséges útja: a történeti-evolucionista jogösszehasonlítás paradigmája

A jogösszehasonlítás első, a kuhni követelményeket valóban kielégítő paradigmája a XIX. század utolsó harmadában megszilárduló történeti-evolucionista paradigma volt. Az e keretben dolgozó jogtudósok az elméleti igényű vizsgálódásra koncentráltak és -- összhangban a korszak tudományos gondolkodásának általános jellemzőivel -- a jogfejlődés egyetemes törvényszerűségeinek feltárására tettek kísérletet. Ennek eredményeképpen szélesebb körben elterjedt az a felfogás, mely szerint a jogfejlődés különböző lépcsőfokokból épül fel, és az egyes jogrendszerek természetesen ugyanazokat a fejlődési stádiumokat járják be, míg eljutnak legmodernebb állapotukig. A jogfejlődés e lépcsőzetes felfogása magában rejtette a nem civilizált, törzsi társadalmak joga iránti érdeklődés felélénkülését és így az időben és térben korszakokat és földrészeket is átfogó összehasonlító munkát. Az előbbiekre kiváló példa lehet Henry Sumner Maine<sup>11</sup> és Josef Kohler<sup>12</sup> munkássága, akik e gondolatmenetet részletesen kidolgozták és számos elméleti következtetést is megfogalmaztak.

E paradigma kialakításában angol és német jogtudósok játszottak jelentős szerepet, és az intézményesülés első lépései is javarészt e két országban történtek meg. 1869-ben létrejött Oxfordban a *Historical and Comparative Jurisprudence* tanszék, Párizsban pedig megalapították a jogösszehasonlítás fejlődésére mindmáig nagy hatást gyakorló *Société de législation comparée*-t. A következő évtizedben megjelentek az első tudományos folyóiratok is; 1872-ben a francia egyesület önálló, mindmáig létező folyóiratot indított (*Bulletin trimestriel de la Société de législation comparée*), majd 1878-ban német nyelvterületen is kiadták az első, összehasonlító jogi kérdésekkel foglalkozó folyóiratot (*Zeitschrift für vergleichende Rechts- und Staatswissenschaft*). A század utolsó évtizedére újabb tudományos egyesületek alakultak Németországban és Angliában (*Gesellschaft für die vergleichende Rechts- und Staatswissenschaft*, 1893, *Internationale Vereinigung für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre*, 1894, *Society of Comparative Legislation*, 1894), és ezzel teljessé vált a korszak összehasonlító jogi gondolkodásának intézményes kerete.<sup>13</sup>

Hazánkban a jogösszehasonlítás evolucionista paradigmája, természeténél fogva, alapvetően a jogtörténettel foglalkozó jogtudósok körében gyakorolt jelentősebb hatást. Már 1847-ben megjelent egy írás, amely „egy teljes rendszerbe hozott összehasonlító jogtudomány” lehetséges szerepét vizsgálta a jogfilozófia aktuális fejlődésében.<sup>14</sup> Szerzője, Szűcs István úgy vélte, hogy a különféle külföldi megoldások bemutatásával az összehasonlítás stimulálhatja a magyar jogtudományt, „fényt és világot” hozva a „hazai törvénytudomány” nem éppen ragyogó egére.<sup>15</sup> E tanulmány az összehasonlító jogi gondolkodás egyik fontos előfutárának, az általános jogtörténet (*Universalrechtsgeschichte*) fogalmát összehasonlító alapon kidolgozó Eduard Gansnak a hatását tükrözte, mint arra a szerző kifejezetten utalt is. Szűcs gondolatai az első összehasonlító jogi paradigma kialakulását megelőző, egyre kidolgozottabbá váló kísérletek<sup>16</sup> egyikét mutatták be a hazai tudományos közéletnek, és ezzel a nyugati elméleti jogi gondolkodás belső, az összehasonlító módszer alkalmazása felé elmozduló átalakulására hívták fel a figyelmet.

Magával a jogösszehasonlítással elsőként a magyar jogtörténet-tudományban kiemelkedő érdemeket szerző Wenzel Gusztáv<sup>17</sup> foglalkozott részletesen. Wenzel két akadémiai előadását is a jogösszehasonlítás problémáinak szentelte (1850 és 1875), továbbá a budapesti jogi karon magyarul oktatott összehasonlító jogtudományt. Első előadásában<sup>18</sup> a jogösszehasonlítás elméleti kérdéseit tárgyalva úgy vélte, hogy a XIX. század első évtizedeiben kialakuló jogösszehasonlítás „az egyetemes emberiség jogéletét teszi vizsgálatait

tárgyává”.<sup>19</sup> A jogösszehasonlítás a jogtudomány egyik ága, mely a bölcsészeti, történeti vagy éppen dogmatikus szemlélettel szemben összehasonlító módszerrel elemzi a jog kérdéseit. Ez az összehasonlítás nem állhat meg a vizsgált tárgyak egyszerű egymás mellé helyezésénél („közértelembeli összehasonlítás”), hanem a fennálló hasonlóságok elveit kell kutatnia és a jelenségek lényegi megismerésére kell törekednie („magasabb értelembeli összehasonlítás”).<sup>20</sup> Végso soron Wenzel érvelése szerint az önálló tudományos módszer a jogösszehasonlítás elismerésének valódi alapja.

Huszonöt évvel később tartott második előadásában<sup>21</sup> már a magyar magánjog és a jogösszehasonlítás lehetséges kapcsolatát igyekezett feltárni és megmagyarázni. Véleménye szerint a magánjog fejlesztésében a jogösszehasonlítás alkalmazása lényegi szerepet kaphat, ugyanis a XIX. század közepéig meghatározó „racionális-dogmatikus” módszer már nem alkalmazható a jogtudomány jelentős előrelépései miatt.<sup>22</sup> Ha a történeti intézményeket is magában foglaló magyar magánjogot összhangba kívánják hozni az európai jogfejlődés új fejleményeivel, akkor az összehasonlító módszer alkalmazása Wenzel szerint megkerülhetetlen. Érdekes meglátás, hogy a jogösszehasonlítás sikeres alkalmazása szerinte leginkább a magánjog olyan új, speciális területein lehetséges, mint a vasúti vagy a tengeri jog, ugyanis e fiatal jogterületeken a *sui generis* magyar történeti jogintézmények beágyazottsága nem nehezíti a külföldi példákra támaszkodó jogfejlesztő munkát.<sup>23</sup>

Wenzel második akadémiai előadásának évében jelent meg Maine *Ősi jog* című műve magyarul, Pulszky Ágost fordításában.<sup>24</sup> Az evolucionista jogösszehasonlítás kérdéseit Pulszky már korábbi publikációiban is érintette; az ind öröklési joggal foglalkozó írásában kifejezetten elismerte, hogy a jogtudomány jelentős fáziskésésben van a többi társadalomtudomány lendületes fejlődésével összehasonlítva. A vallástudomány vagy például a nyelvészet már előrelépett az összehasonlító módszer felhasználásával, a jogtudományok azonban Pulszky szerint megrekedtek egy alacsonyabb szinten e módszer mellőzése vagy igen felületes alkalmazása miatt. A történeti jogi iskola például kizárólagosan a római és germán jog kutatására törekedett, és Pulszky szerint ez a szűk körű érdeklődés kizárta azt, hogy az összehasonlításból ténylegesen profitáljon.

Az összehasonlító módszer segítségével megismerhetővé válnak az Európán kívüli jogrendszerek is, és ez a jogfejlődés új összefüggéseire is rámutathat. Ezek alapján például a jogfejlődés olyan korai szakaszait is megismerhetjük, amelyekről nincsenek írásos emlékek, azonban a civilizáció alacsonyabb fokán álló népek jogéletét vizsgálva ezekről is képet kaphatunk.<sup>25</sup> A hazai jogtudomány Pulszky szerint a nyugat-európai jogtudományban már komoly eredményeket felmutató jogösszehasonlítás segítségével újulhat meg, és így pontosan érthető, miért vállalkozott Maine művének lefordítására.

Pulszky „a legnagyobb hatású könyvek” közé sorolta Maine művét, és hatását egyenesen Savigny munkásságával mérte össze.<sup>26</sup> E kiadás különlegessége -- mely egyedivé és egyben többé is teszi, mint egy egyszerű fordítás --, hogy Pulszky egy közel százhusz oldalas kommentárt is csatolt hozzá. E kommentár, mely önmagában is méltó az önálló munka rangjára, a magyar olvasók számára kevésbé ismert angol jogi fogalmakat magyarázza, illetve bemutatja az eredeti mű megjelenése óta eltelt közel másfél évtized vonatkozó -- angol, francia és német -- tudományos eredményeit, beleértve Maine újabb műveit is. Itt Pulszky nem kizárólag jogtudósok munkáira épít, hanem néprajzi és történelmi kérdésekkel foglalkozó kötetekre is támaszkodik. A fordítás megjelenése nem maradt visszhangtalan a tudományos életben, az ún. társadalomkutató néprajz például kifejezetten merített Maine Pulszky tolmácsolásában megjelent művéből.<sup>27</sup>

1894 és 1895 fordulóján két fiatalabb jogtörténész, Reiner János és Illyasevits József részletekbe menő vitát folytatott az összehasonlító módszer alkalmazásában rejlő lehetőségekről az akkor még hetente megjelenő *Jogtudományi Közöny* hasábjain.<sup>28</sup> Reiner lényegében a történeti-evolucionista paradigma átfogó kritikáját fogalmazta meg. A jogtörténeti kutatás kérdéseit elemezve többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy az „új” összehasonlító módszer, amely jelentősen merít az etnológia eredményeiből, hajlamos hipotézisekből kiindulni -- például abból, hogy a primitív népek jogállapota a kultúrnépek korai jogrendszerének előképe --, és ezeket nagyon gyakran önkényesen igazolja. Azaz a világtörténelemben valaha létezett összes jogrendszerből merítve, az egyes elemeket az összefüggésekből kiragadva próbálja meg állításait alátámasztani. Amennyiben erre nincs lehetőség, akkor előszeretettel fordul a különféle logikai konstrukciók felé, és így akarja a hiányzó tényeket pótolni. E módszer alkalmazását tovább nehezítik a nyelvi problémák, érvel Reiner, valamint az egzotikus vidékeket bejáró utazók útleírásainak jogi következtetlenségei.

Reiner kritikája több ponton is megáll -- mint a kiinduló hipotézisek igazolatlansága vagy a logikai konstrukciók túlzott szerepe --, s éppen ezért értékes hozzájárulás az evolucionista paradigma hazai recepciójához. Szerepe emellett azért is lényeges, mert éles megállapításai rákényszerítették e felfogás hazai képviselőit téziseik átgondolására és pontosabb megfogalmazására. Reiner ellenében Illyasevits József magántanár vállalkozott arra, hogy megvédje az evolucionista jogösszehasonlítást. Illyasevits széles körű nemzetközi tapasztalatokkal rendelkezett, Németországban és Franciaországban is folytatott tanulmányokat, többek között Josef Kohler óráira járt, és a *Collège de France*-ban is tanult összehasonlító jogtörténetet.<sup>29</sup>

Több részben megjelent tanulmányának célja az „ethnologikus comparatív” módszer apologetikája. Ez a módszer ugyanis egyesíti a történelmi fejlődés „synchronistikus” és a „chronologikus” szemléletét, mivel egyszerre képes a jogfejlődés hosszmeteszének és keresztmeteszének vizsgálatára. Emiatt pedig, Illyasevits

érvelése szerint, alkalmas a jogfejlődés okozati törvényszerűségeinek meghatározására és a jog általános kérdéseinek vizsgálatára. Reiner további kritikai megjegyzései is részleteiben igyekszik cáfolni Illyasevits, egyes esetekben azokat szubjektív, tehát nem leküzdhetetlen problémának beállítva (például a nyelvi kérdések), más esetekben pedig egyenesen előnyt kovácsolva azokból (például a világ összes jogrendszerének megismerésére törekvés). Egy ponton azonban egyetért a kritikussal: szerinte is komoly problémát okozhatnak az utazók jegyzeteinek pontatlanságai. Nem minden pátoztól mentes végső konklúziója a következő: „a módszer, [...] melyet az angol jogtörténeti felfogás nagy mesterei vezettek be a társadalmi tudományokba, [...] nem célját tévesztett, nem chimerikus, hanem újabb fejlődése a tudománynak, melynek tévedései, botlásai lehetnek s vannak is, de mely alapfelfogásában életre való s a melynek van jövője.”<sup>30</sup>

E vita eredménye az összehasonlító módszerre vonatkozó elméleti tisztázás volt. Illyasevitsnek -- az uralkodó paradigma képviselőjeként -- Reiner kritikája hatására részletesen át kellett gondolnia bizonyos alapkérdéseket, és ez tételei még pontosabb kifejtésére sarkallta. Úgy tűnik, az Illyasevits által képviselt felfogás, azaz az uralkodó paradigma vált széles körben elfogadottá a jogi közgondolkodásban a XX. század elejére, ugyanis őt kérték fel az ötkötetes *Magyar jogi lexikon* „összehasonlító jogtudomány” szócikkének megírására,<sup>31</sup> és ebben lényegében a vitában kifejtett téziseit foglalta össze.

Mint látható, a jogösszehasonlítás első paradigmája hatott a XIX. század második felének magyar jogtudományára. E hatás mértéke természetesen már vita tárgya lehet; arról nyilvánvalóan nincs szó, hogy Maine vagy Kohler munkásságához hasonlítható elméleti teljesítmények születtek volna ebben az időszakban. A paradigma vonzásában dolgozó, alapvetően más jogterületeket művelő szerzők célja a közvetítés volt, azaz egy külföldön már eredményes, hazánkban még újdonságnak számító kutatási módszerre kívánták felhívni a tudományos közélet figyelmét. Mindannyian a magyar jogtudomány „felfrissülését” vagy egyenesen „megújulását” várták az uralkodó evolucionista paradigma recepciójától, mivel a hazai jogtudományt több szempontból is képtelennek érezték arra, hogy a nemzetközi fejlődés fő irányával lépést tartson. E közvetítés és figyelemfelhívás mellett azonban a korszak egy önmagában is megálló, külföldi léptékkal mérve is értékes teljesítményt mindenképpen fel tudott mutatni: Pulszky Maine-kommentárját. Sajnálatos, hogy ezt nem fordították le valamelyik nagy európai nyelvre, a külföldi jogtudomány minden bizonnyal örömmel fogadta volna e széles látókörű és gondolatgazdag művet.

## 2.2 A *droit comparé* paradigmája: középpontban a magánjog és a jogegységesítés

A modern jogösszehasonlítás történetének első paradigmaváltása a XIX. és XX. század fordulóján történt, szimbolikusan az 1900-as párizsi nemzetközi összehasonlító jogi kongresszushoz kötődően. A kongresszus, amely az 1900-as világkiállítás keretei között szerveződött, megfelelő tudományos nyilvánosságot biztosított két olyan francia professzornak, akik a történeti-evolucionista paradigmától több szempontból is jelentősen eltérő jogösszehasonlítást képzeltek el. Raymond Saleilles és Édouard Lambert felfogásában közös -- a számos eltérő pont ellenére --, hogy a jogösszehasonlításra gyakorlatorientált tudományként tekintettek, és a kutatómunka mindaddig térben és időben korlátlan határait a modern és „civilizált” jogrendszerekre szűkítették. Mindezek mellett a jogösszehasonlítás fő céljaként a jövőbeli jogfejlődést vagy akár a jogegységesítést is elősegíteni képes, a különböző jogrendszerek összehasonlításából nyert, azok közös alapjait tartalmazó jogi koncepciók -- Saleilles „*droit idéal relatif*”-ről, Lambert pedig „*droit commun législatif*”-ről beszélt [talán ezeknek a magyar fordítását is meg kellene itt adni]-- kidolgozásában jelölték meg.<sup>32</sup>

A *droit comparé* paradigmája a XX. század első évtizedeiben és a két világháború közötti időszakban dominálta a komparatisták gondolkodását. Befolyásának növekedését elősegítette az *Académie Internationale de droit comparé* megalakulása Genfben (1924), mely fő feladatául vállalta a jog-összehasonlító munka nemzeti határokon átvelő tudatos koordinációját és szervezését. Az akadémia megalakulásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Balogh Elemér emigráns magyar professzor,<sup>33</sup> aki érdemei elismeréseként 1955-ös haláláig viselhette az örökös főtitkár tisztségét. E testület intenzív tudományszervező tevékenységének hatására a jogösszehasonlítással foglalkozó jogtudósok köre kiszélesedett, és így a komparatisták közössége, a nyilvánvalóan erős francia orientáció ellenére is, nyitottabbá vált. A paradigma legjelentősebb képviselői között említhetjük -- természetesen az „alapító atyák” mellett -- Henri Lévy-Ullmant, Ernst Rabelt és Harold Cooke Gutteridge-t. Sokoldalú és gyakran igen eltérő munkásságukat összekapcsolja, hogy alapvetően magánjogi kérdéseket vizsgáltak, és nem kívánták az összehasonlítást kizárólagosan a jogszabályokra korlátozni, hanem az egyes nemzeti szabályok gazdasági és politikai környezete iránt is érdeklődtek.<sup>34</sup>

E második összehasonlító jogi paradigma az első világháborút megelőző években csak korlátozott hatást gyakorolt a magyar jogi gondolkodásra. Szász-Schwarz Gusztáv művében, amely a magánjog fejlődésének legújabb tendenciáival foglalkozott, tisztán megjelent a jogösszehasonlítás művelésének új irányzata.<sup>35</sup> A jogösszehasonlítás jelentőségét tudománytörténeti szempontból közelítette meg, és nem titkolta, hogy az elmúlt évszázadokban -- a középkori *ius commune* felbomlását követően -- kialakult szakjogtudományi specializációt egyértelműen kedvezőtlenül ítéli meg.<sup>36</sup> Azonban a XIX. század utolsó harmadától kezdve ez a tendencia megfordult, és a jogi gondolkodásban Szász-Schwarz szerint újra megjelent az egyetemesség eszméje.

A *ius commune* időszakában még létező, de azt követően elvesztett egyetemesség az összehasonlító jogtudomány és az általános jogtan alakjában újult meg. Szász-Schwarz szemében e két terület nem két önálló tudomány, hanem a jog megközelítésének olyan módszerei, amelyeket céljuk, a jogáltalánosítás köt össze.<sup>37</sup> A jogösszehasonlítás az „extenzív” összehasonlításon alapul, azaz különféle jogrendszereket hasonlít össze, míg az általános jogtan az egyes jogágakat vizsgálva „intenzív” összehasonlítást végez.<sup>38</sup> E két megközelítés segítségével újra lehetővé válik a jogrendszerek közös elemeinek felfedezése -- legyenek ezek jogrendszerek közötti vagy jogági hasonlóságok --, és így akár a jogegységesítés is elképzelhetővé válik. Mint látható, Szász-Schwarz már azzal, hogy nem a jogtörténet, hanem a magánjog összefüggései között vizsgálja a jogösszehasonlítást, nyilvánvalóvá teszi, hogy az újabb felfogással ért egyet. Továbbá a második paradigma jellegzetes célkitűzése, az egységesítés is megjelenik koncepciójában, és ez szintén az orientáció megváltozását jelzi.

Az első világháború és az azt követő évek egyértelműen kedvezőtlenül hatottak a hazai tudományos életre, és ez alól a jogtudomány sem vonhatta ki magát. Paradox módon azonban a háborút lezáró békekötés okozta jelentős területvesztés az összehasonlító jogi kutatások feléledéséhez vezetett. A trianoni békeszerződés után ugyanis felvetődött annak kérdése, hogy vajon az imperiumváltást követően milyen formában él tovább a magyar jog az elcsatolt területeken. E probléma vizsgálatára pedig a legmegfelelőbb eszköz nyilvánvalóan a jogösszehasonlítás lehetett, és ez az összehasonlító kutatásokat ismét az érdeklődés fénykörébe állította.

E kutatási irány kiemelkedő képviselőjének Ujlaki Miklóst tekinthetjük, aki publikációiban nemcsak a magyar magánjog továbbélését, hanem a szomszédos államok jogfejlődését is vizsgálta. Átfogó, egyes esetekben önálló monográfiának is beillő munkákat jelentetett meg, amelyek a magyar magánjog csehszlovákiai, lengyelországi, ausztriai, jugoszláviai és romániai helyzetét tárgyalták.<sup>39</sup> Műveire jellemző, hogy mindig eredeti források alapján dolgozzák fel az adott állam vonatkozó magánjogi szabályait, és így azok pontosan eligazítanak a vizsgált állam jogfejlődését a korszakban meghatározó problémák között is.

Igen érdekes és izgalmas Ujlaki álláspontja a korszak paradigmáját meghatározó, általánosan helyeselt jogegységesítés kérdésében. Véleménye szerint ezeket a törekvéseket el kell utasítani, ugyanis a jogegységesítéssel az elszakított területekkel többé-kevésbé fennálló jogközösséget veszélyeztetnék. Ujlaki e ponton tehát markánsan szembehelyezkedik a korszakban uralkodó paradigma tételeivel, és a különleges magyar helyzet miatt annak alapvetően politikai természetű kritikáját adja. Munkásságát kortársai is figyelemmel kísérték, és egyik recenzense szerint az összehasonlító joggal kapcsolatos megállapításai a jövőben akár még a hazai jogösszehasonlítás alapvetésévé is válhatnak.<sup>40</sup>

Ujlaki mellett a korszak másik meghatározó személyisége, aki szintén az ún. Szladits-iskolához kötődött, Szász István volt. Szász összehasonlító jogi tevékenységét szintén a *droit comparé* paradigmájának vonzásában fejtette ki, mint ez magánjogi orientációjából tisztán látható. A magyar jogösszehasonlítás szempontjából jelentős pillanat önálló magánjogi tankönyvének megjelenése, mivel e kötet kifejezetten a jogösszehasonlítás céljával készült.<sup>41</sup> Végül soron Szász e művében a magánjog összehasonlító szemléletű bemutatására törekedett, amellyel több célja is volt. Egyrésztől kíséreltet tett a magánjog hagyományos tudományos szerkezetének megújítására, továbbá az alapvetően német--osztrák orientációjú hazai magánjogi oktatást is megpróbálta felfrissíteni külföldi -- angolszász, latin, orosz és iszlám -- példák segítségével.<sup>42</sup> Szász az összehasonlító módszer alkalmazásától, mint előtte már mások is, a jogi gondolkodás megújulását és gazdagodását várta.

Művében önálló fejezetet szentel a jogösszehasonlítás általános kérdéseinek. E részben a szerző az uralkodó paradigma tételeivel alapvetően összhangban álló állításokat fogalmaz meg. Érvelésének kifejezett érdekessége, hogy nem tekinti önálló tudománynak a jogösszehasonlítást, hanem csak a kutatás egy módszerének, mivel nem látja képesnek arra, hogy tudományosan megalapozott fogalmi rendszert hozzon létre.<sup>43</sup> Ezért a jogösszehasonlítás nem több szerinte, mint a „különböző jogrendszerek egy és ugyanazon jogi kérdést szabályozó jogszabályainak összehasonlítása”<sup>44</sup> a különbségek és hasonlóságok kimutatásának kifejezett céljával.<sup>45</sup> Ez az álláspont azonban nem idegen a korszakban uralkodó felfogástól, ugyanis még olyan szerzők is, mint például Lambert, egyes esetekben tagadták a jogösszehasonlítás tudományos természetét.<sup>46</sup> Szász e ponton tehát a paradigma egyik fontos vitájához kapcsolódik, és abban foglal el egy markáns álláspontot.

Azonban, és ez érvelését különlegessé teszi, amikor rátér saját összehasonlító jogi koncepciója részletes kibontására, mégiscsak olyan tételeket fogalmaz meg, amelyek akár egy önálló összehasonlító jogtudomány alapjaivá is válhatnának. Moór Gyula jogi szaktudományokról szóló gondolataira támaszkodva a jogösszehasonlítás négy nagy területét különbözteti meg: 1. az összehasonlító tételes jogtudományt, 2. az összehasonlító jogtörténelmet, 3. az összehasonlító jogszociológiát és 4. az összehasonlító jogpolitikát.<sup>47</sup> E „tudományrendszer” legérdekesebb vonása, hogy szilárd alapokat kínál egy átfogó és megalapozott összehasonlító jogtudomány kidolgozására. Szász azonban ezt nem kívánta kiaknázni, így minden bizonnyal nem bontott ki teljesen mindent, ami igényes munkásságában benne rejtett.

A jogösszehasonlítás művelésének keretei jelentősen bővültek ebben az időszakban, ugyanis 1936-ban megalakult a Magyar Jogászegylet Összehasonlító Jogi Szakosztálya.<sup>48</sup> A szakosztály -- melynek elnökéül

Szladits Károly civilista professzort választották -- fő feladatai között szerepelt a külföldi jogalkotás folyamatos figyelemmel kísérése, az elszakított területek jogfejlődésének vizsgálata, a külföld tájékoztatása a magyar jogfejlődésről, valamint a nemzetközi rendezvényeken való részvétel.<sup>49</sup> A vezetőség célul tűzte ki az 1937-es hágai kongresszuson való részvételt és az *Istituto Italiano degli Studi Legislativi* munkájába történő bekapcsolódást. További fontos pillanat az intézményesülés történetében 1945 ősze, amikor a budapesti egyetemen létrejött az első összehasonlító jogi tanszék, és vezetőjének Szászy Istvánt nevezte ki a kormány. Úgy tűnik, a második világháború végére viszonylag stabil intézményes keret -- egy jogászegyleti szakosztály és egy egyetemi tanszék -- alakult ki, ami lehetővé tette volna az összehasonlító jogi kutatások szélesebb körű elterjedését és további fejlődését, ha a történelem nem szab teljesen új irányt a hazai politikai és társadalmi fejlődésnek.

Áttekintve az előbbieket megállapíthatjuk, hogy az alapvetően, de nem kizárólagosan francia orientációjú második paradigma is befolyásolta az első világháborút megelőző és a két világháború közötti időszak jogi gondolkodását -- minden történelmi viszonytágra ellenére. Összhangban a paradigma természetével, alapvetően magánjogászok munkásságára hatott, bár a korszakban például büntetőjogi jogösszehasonlítást is végeztek.<sup>50</sup> Az előző időkkel egyezően változatlanul a magyar jogtudomány megújulását várták tőle; erre a legjobb példa Szászy István munkássága, aki a tradicionális német--osztrák orientációt kívánta meghaladni a magánjog oktatásában. Emellett azonban kifejezetten hazai szempontok is megjelentek: az elszakított területek és a Kárpát-medencében újonnan létrejött államok jogfejlődésének vizsgálata önmagában képes volt a jogösszehasonlítás művelését legitimálni és egyben e megközelítésre ráirányítani a figyelmet. Ujlaki Miklós széles körű munkássága jó példa arra, milyen potenciál rejtett ebben a kutatási irányban.

Az intézményesülés első lépései is a második paradigma hatása alatt történetek, egy évtizeden belül két fontos intézmény is létrejött: az Összehasonlító Jogi Szakosztály és Szászy tanszéke. E keret lehetővé tette, hogy magyar jogászok a nemzetközi törekvésekbe is bekapcsolódjanak és külföldi tapasztalatokat szerezzenek. A legjelentősebb nemzetközi hírnévre Szászy István tett szert, aki 1938 és 1941 között az egyiptomi Nemzetközi Vegyes Bíróság tagja volt, ahol barátságot kötött az idős Édouard Lambert-rel, a paradigma meghatározó személyiségével. Lambert Szászy francia nyelvű, a nemzetközi magánjogi szabályok összehasonlításával foglalkozó kötetéhez hosszabb bevezetőt írt, melyben több szempontból is méltatta a művet.<sup>51</sup> Ilyen jelentős nemzetközi elismerésben egyetlen más magyar szerző sem részesült az adott időszakban.

### **2.3 Taxonómia és funkcionalizmus: a harmadik paradigma hatása a szocialista időkben és a rendszerváltást követően**

A jogösszehasonlítás harmadik paradigmája a második világháborút követően alakult ki. E paradigmaváltásnál lehetetlen egy szimbolikus pillanatot azonosítani -- mint amilyen az 1900-as párizsi kongresszus volt az előzőnek a történetében --, hanem a kutatást meghatározó alaptételek közel egy évtizedig tartó átalakulása által generált „csendes tudományos forradalmat” láthatunk. Az e paradigmaváltáshoz vezető változás legfontosabb oka a nemzetközi viszonyok drasztikus megváltozásában keresendő. A korábbi paradigma keretei között egyszerűen már nem lehetett meggyőzően megoldani a szovjet és szocialista jogrendszerek megjelenéséből következő problémákat, azaz a „rejtvényfejtő kutatás” az új problémák magyarázatában hatástalanná vált. A szocialista blokk megszilárdulása ugyanis nemcsak egy politikai tömb létrejöttét, hanem a nyugatitól markánsan eltérő jogfelfogás kialakulását és elterjedését is jelentette. Ezt pedig nem hagyhatta figyelmen kívül a komparatisták közössége sem, amennyiben nem kívánt megrekedni a nyugat-európai és észak-amerikai rendszerek összehasonlításánál. Az új helyzetre adott válaszok azonban a jogösszehasonlítás alapjául szolgáló tételek teljes újragondolását is megkövetelték.<sup>52</sup>

Az új paradigma központi kérdésévé -- az előbbi változásokkal összhangban -- a különféle jogrendszerekben fellelhető hasonló elemek megismerése és a világ jogrendszereinek minél precízebb osztályozása vált. E két problémakör számos olyan felismeréssel gazdagította a jogösszehasonlítás irodalmát, amelyek túlmutattak a korábbi kereteken. A funkcionalizmus -- mint kutatási alapelv -- középpontba állítása arra mutatott rá, hogy a modern társadalmak a hasonló kérdéseket alapvetően hasonló módon oldják meg, még ha a jogtechnikai megoldások eltérőek is. Ezért a valóban érdemi összehasonlítást nem a technikai megoldások, hanem a konkrét társadalmi problémák irányából kell kezdeni, és ezzel akár az ideológiai különbségekből fakadó nehézségek is áthidalhatók. A világ jogrendszereinek osztályozására tett számos kísérlet, mivel folyamatos és széles körű reflexió tárgya volt a nemzetközi tudományos életben, végső soron bemutatta az osztályozási kísérletekben benne rejlő viszonylagosság szükségzerűségét, az ideológiai elemek fontosságát és a többszintű osztályozás lehetőségeit. Érdemes megemlíteni, hogy e különféle osztályozási sémák nem maradtak a komparatisták kizárólagos „tulajdonában”, hanem fokozatosan a jogi gondolkodás közkincsévé váltak, mint ezt számos nem kifejezetten összehasonlító jogi mű is jelzi.<sup>53</sup>

Hazánkban Szászy 1950-es kényszernyugdíjazását követően<sup>54</sup> úgy tűnt, hogy nemcsak a jogösszehasonlítás egy időszaka zárult le személyi és intézményi szinten is, hanem általában is eltűnni látszott a jogösszehasonlítás iránti igény a hazai jogi gondolkodásból.<sup>55</sup> Az ötvenes évek első felének jogi közgondolkodása azt sugallta, hogy a kiépülő népi demokráciának általában nincs szüksége a

jogösszehasonlításra; a külföldi jogokkal kapcsolatos gyér érdeklődést pedig tökéletesen kielégítették a különféle szovjet jogi megoldásokat ismertető szemlecikkek. Ez a helyzet összhangban állt a szocialista blokk általános, a jogösszehasonlítást ideológiai okokból mereven elutasító attitűdjével. Azonban az elkövetkező évtizedben e téren a viszonyok alapjaiban alakultak át.

Ezen az elzárkózó, a szocialista ideológiától átitatott megközelítésen az első repedések a több szempontból is autonómnak tekinthető jugoszláv jogtudománynak köszönhetően jelentek meg. Borislav Blagojevic a belgrádi egyetem rektoraként 1955-ben létrehozta a belgrádi összehasonlító jogi intézetet és ezzel megteremtette a jogösszehasonlítás művelésének intézményi kereteit Jugoszláviában.<sup>56</sup> Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején pedig marxista szerzők kezdtek publikálni a jogösszehasonlítás szocialista lehetőségeiről, leginkább a szocialista jog felsőbbbségét hirdető szellemben.<sup>57</sup> E fejlemények már jelezték, hogy a jogösszehasonlítással kapcsolatos nézetek átalakulóban vannak a keleti blokkban.

Ebben a szellemi környezetben jelentek meg Szabó Imre és Eörsi Gyula összehasonlító jogi munkái, amelyek a „közfelfogástól” több ponton is eltérő nézeteket képviseltek.<sup>58</sup> Közös vonásuk a megengedő attitűd volt, azaz a jogösszehasonlítást nem elutasítani törekedtek, mint más szocialista tudósok, hanem annak művelését kifejezetten bátorították és a nemzetközi törekvésekbe való hazai bekapcsolódást javasolták. Ennek érdekében természetesen több fontos lépést is meg kellett tenniük.

Elsőként mindenképpen legitimálniuk kellett a korszak tudományos közvéleménye szemében a jogösszehasonlítás művelését. Ez azért volt nélkülözhetetlen, mert a jogösszehasonlítás szocialista szemmel addig egy alapvetően nyugati orientációjú, leginkább nyugati jogtudósok által művelt területnek tűnhetett, és így természetesen nem lehetett mentes a burzsoá tudományosság szükségszerű „tévedéseitől” sem. Ezért Szabó és Eörsi a jogösszehasonlítás legitimációját két irányból is igyekeztek megalapozni.

Egyrészt utaltak arra, hogy a jogösszehasonlítás -- különös tekintettel a nemzetközi rendezvényeken való részvételre -- kiválóan a szocialista jogpropaganda szolgálatába állítható. Eörsi némi indulattal jelzi, hogy a nemzetközi tudományos életben még mindig nem ismerik el egyöntetűen a szocialista jog „*sui generis*” önállóságát, és számos „primitív előítélet” létezik e kérdésben.<sup>59</sup> Az összehasonlító jogi konferenciákon azonban, mivel ezek általában udvarias és a tudományosság keretei között megmaradó rendezvények, ezeket az előítéleteket meg lehet ingatni és így finomítani lehet a szocialista jog képét, ezért a jog-összehasonlító mozgalomban való részvétel a jogpropaganda egyik remek terepévé válhat.

A legitimáció másik lehetséges iránya a „békés együttélésnek” a hatvanas évek második felétől igen divatos jelszavára való hivatkozás volt. Érvelésük szerint amennyiben elfogadjuk azt a tényt, hogy egyik világpolitikai blokk eltűnése sem várható a közeljövőben (márpedig ebben az időszakban ez nagyon így tűnt), akkor természetessé válik a kölcsönös párbeszéd igényének megfogalmazása. E dialógusban a tudománynak is részt kell vennie, és a jogtudomány szempontjából kézenfekvő lehet a jogösszehasonlítás előtérbe állítása. Szabó szerint mindez önmagában legitimálja a gazdasági és a kulturális együttműködésre vonatkozó szabályok, az eltérő társadalmi alapú jogrendek és még akár a demokratikus intézmények összehasonlító vizsgálatát is.<sup>60</sup> Egyetlen határ létezik csupán, amelyet sosem szabad átlépni, figyelmeztet Szabó: ez az ideológiai következetesség. „Elméleti kérdésekben a szocialista jogtudomány nem enged elvi-tudományos álláspontjából”, azaz a szocialista jog eszmei lényegére vonatkozó tételeket sosem lehet feladni, még a békés együttélés jegyében sem.<sup>61</sup> Ezen túl azonban tág teret kaphat a külföldi jogokkal való foglalkozás és azok összehasonlító elemzése a magyar és más szocialista országok jogtudományában.

A nemzetközi jogösszehasonlítás főáramába történő bekapcsolódáshoz a legitimálás mellett egy olyan elméleti keret kidolgozására is szükség volt, amely lehetővé tette a nyugati jogok, amennyire lehet, előítéletektől és ideológiai felhangoktól mentes kutatását a szocialista jogtudományban. E feladat megoldását Szabó vállalta magára, aki részpublicációk mellett átfogó, elméletalkotó igénnyel is írt a jogösszehasonlítás elméleti, rendszer- és módszertani kérdéseiről.<sup>62</sup> Kiindulópontja a marxista-leninista jogelmélet jogtípus-fogalma volt. A jogtípus az azonos társadalmi berendezkedésen alapuló jogrendszereket foglalta egységbe, és így a különböző társadalmi berendezkedések alapján a világ jogrendszerei is csoportosíthatóvá váltak.<sup>63</sup> Ez alapján meg lehetett különböztetni egymástól a burzsoá és a szocialista jogtípust, mivel mindkettő egymástól több ponton is eltérő társadalmi-gazdasági körülményeken alapult. A burzsoá jogtípus mögött álló viszonyokat alapjaiban meghatározta a magántulajdon, míg a szocialista jogtípus a termelőeszközök társadalmi tulajdonán nyugvó viszonyokra épült. E két jogtípus egymás történeti és logikai ellentétének is tekinthető, mivel Szabó értelmezésében a szocialista jog a burzsoá jog történeti meghaladása, és mivel társadalmi tulajdonon alapul, annak logikai ellentéte is.<sup>64</sup> A jogtípuson belül létezhetnek természetesen másodlagos jellemzők alapján megkülönböztethető alcsoportok, ezeket Szabó jogrendszeri formáknak nevezte el.<sup>65</sup> A világ jogrendszerei Szabó értelmezésében tehát átfogó jogtípusokra és azok kisebb csoportjaira bonthatók, a társadalmi-gazdasági viszonyok és egyéb másodlagos jellemzők alapján.

Az előbbi megkülönböztetés a jogösszehasonlítás belső rendszerének felépítésénél is kamatoztatható. A jogtípus alapján különbséget tehetünk a jogösszehasonlítás két fő iránya között. Az azonos jogtípusba tartozó jogrendszerek összehasonlítását „belső”, míg a különböző jogtípusok részét alkotó jogrendszerek összehasonlítását „külső” jogösszehasonlításnak nevezzük.<sup>66</sup> A belső jogösszehasonlításnál a kutató általában a



hasonlóságok felismeréséig juthat el, mivel nincs lényegi ellentét a jogrendek között, míg a külső jogösszehasonlítás -- amely a burzsoá és a szocialista jogok összevetését jelenti -- természetesen az ellentétek felismeréséhez és hangsúlyozásához vezet. E koncepció leglényegesebb jellemzője, hogy -- ellentétben a korábbi prejudikáló megközelítésekkel -- egyenrangúvá teszi a szocialista blokkon belüli és az azon kívül álló jogokkal történő kutatómunkát.<sup>67</sup> A „belső” és a „külső” jogösszehasonlítás együtt alkotja az ún. általános jogösszehasonlítást, amelyet az „ágazati”, azaz szakjogi jogösszehasonlítás egészít ki. Ez a megközelítés lényegében teljes polgárjogot adott a jogösszehasonlításnak általában és különösen a nyugati jogrendszerek vizsgálatának.

A korszak másik meghatározó szerzője a civilista Eörsi Gyula volt. Életművében a jogösszehasonlítás jelentős szerepet játszott, erről tanúskodik az *Összehasonlító polgári jog* címet viselő *opus magnuma* is.<sup>68</sup> Eörsi nem pusztán alkalmazta az összehasonlító módszert, hanem annak elméleti kérdéseit is számos ponton igen színvonalasan továbbgondolta. A jogösszehasonlítás általános elméletéhez legjelentősebben talán a jogrendszerek osztályozásához kapcsolódva járult hozzá. Kontribúciója egyrészt kritikai -- a korszak nyugati szerzői által megalkotott csoportosítások hiányosságaira több ponton is rámutat --, másrészt azonban alkotó jellegű is, mivel marxista alapokon saját osztályozási sémát teremt.

Eörsi fő kritikája a korszak vezető nyugati komparatistáival szemben, hogy azok hibái jogelméleti hiányosságokra vezethetők vissza. René David, Adolf Schnitzer és Konrad Zweigert mind olyan jogelméleti előfeltevésekből indul ki, amelyek elszigetelik a jogot a társadalmi és a gazdasági folyamatoktól.<sup>69</sup> A jog nem lehet tisztán norma, érvel Eörsi, hanem társadalmi jelenség, és ezért a jogtudomány sem teheti meg, hogy nem foglalkozik a jog társadalmi-gazdasági vetületeivel. E hibás kiindulópont miatt a nyugati klasszifikációs kísérletek megrekednek másodlagos és harmadlagos tényezők vizsgálatánál, és így figyelmen kívül hagyják a gazdaság és a társadalom totalitását. Tehát képtelenek eljutni a jogot lényegileg meghatározó körülményekig, különös tekintettel a tulajdonviszonyokra és a termelőerők változására. Ebből következően e csoportosítások szükségszerűen torz képet adnak a világ jogi térképéről, mivel főleg a szellemi-intézményi eklekticizmus szintjén mozognak.<sup>70</sup>

Amennyiben a marxista elméletből indulunk ki, akkor lényegileg más eredményre juthatunk -- érvel Eörsi --, hiszen a tulajdonviszonyok és a termelőerők változásának figyelembevétele az elsődleges fontosságú kritériumok szintjén ragadja meg a jogrendszereket. Csoportosítását, Szabóhoz hasonlóan, Eörsi is két egységre: a jogtípusra és a jogcsoportra építi.<sup>71</sup> A jogtípus a jogot az általánosítás legmagasabb fokán írja le, és többek között azt mutatja, hogy melyik osztály tulajdonában vannak a termelőeszközök, a javak elcsatolásának melyik formája a meghatározó, illetve milyen termelési és szervezetrendszer az uralkodó.<sup>72</sup> A jogcsoport pedig az egy jogtípusba tartozó jogrendszerek további csoportosítását jelenti másodlagos ismérvek alapján. A világ jogrendszereit ezek alapján két nagy jogtípusra és a kapitalista átmenet jellegzetességei, illetve a szocialista forradalmat megelőző gazdasági fejlettség alapján további jogcsoportokra bontja:

*I. A szocialista jogtípus:* 1. az európai szocialista jogcsoport, 2. a távol-keleti szocialista jogcsoport; *II. A burzsoá jogcsoport:* 1. a korai polgári forradalmak jogcsoportja (angol és nordikus jogok), 2. a következetes polgári forradalmak jogcsoportja (a francia és a svájci jog; az angol, a francia, és az osztrák jog modelljét követő jogok), 3. a késleltetett polgári forradalmak jogcsoportja (a porosz, az osztrák és a német jog).

Szabó és Eörsi összehasonlító jogi munkásságát a történelmi távlat hiánya miatt könnyű értékelni. Ennek ellenére megfogalmazhatunk néhány megjegyzést, leginkább a kortárs külföldi jogirodalom tükrében. A jogtípus fogalmára támaszkodva Szabó olyan koherens elméleti keretet alkotott, amely lehetővé tette, hogy a szocialista jogtudomány immár „ideológiai fűvek” vagy „büntudat” nélkül kutassa a nyugati jogokat, továbbá koncepciója nyitottsága megővta a jogösszehasonlítást a Nyugat számára már elfogadhatatlan mértékű átideologizálódástól. A nyugati tudományos közvélemény ennek köszönhetően Szabót egyenrangú vitapartnerként fogadta el, amiről mind az angol nyelvű kiadásról szóló recenziók,<sup>73</sup> mind Szabó külföldi szereplései -- külön kiemelve az *Académie Internationale de droit comparé* elnöki tisztségét 1978 és 1982 között -- tanúskodnak.<sup>74</sup> Eörsi marxista osztályozási kísérlete tökéletesen beleillett a korszak komparatiztikáját izgalomban tartó polémákba, és ahhoz számos értékes meglátással járult hozzá. Miután műve angolul is hozzáférhetővé vált, a nemzetközi tudományos élet is érdemben reflektált rá.<sup>75</sup> E reflexiók közül ki kell emelni a szocialista jogösszehasonlítással szemben igen kritikus Léontin-Jean Constantinesco véleményét, aki egyértelműen elismerte a mű polemikus és tudományos érdemeit.<sup>76</sup>

Szabó és Eörsi munkásságának hatására a jogösszehasonlítás a hetvenes évekre elfogadottá vált a hazai jogtudományban. Ezt mutatja az is, hogy -- az előbbi törekvések intézményi bázisaként -- már 1963-ban létrehozták a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetének Jogösszehasonlító Osztályát, és ezzel egy új intézményi keret kiépítése kezdődött meg. Az osztálynak, amelyet Péteri Zoltán vezetett, két fő feladatot kellett ellátnia. Egyrésztől összehasonlító, lényegében dokumentációs anyagokat készített különféle jogrendszerekről és jogintézményekről -- beleértve a szocialista és a nyugati jogokat is --, másrésztől önálló kutatásokon alapuló publikációs tevékenységet is folytatott. E két feladatot egészítette ki az intézet külkapcsolatainak szervezése és így a nemzetközi tudományos együttműködések koordinálása. A dokumentációs jellegű tevékenység körében megjelent többek között a szocialista alkotmányok és számos nyugati alkotmány

magyar fordítása is.<sup>77</sup> További fontos fejlemény volt a hazai komparatiztika történetében, hogy René David klasszikussá vált művét a világ nagy jogrendszereiről a hetvenes évek végén kiadták magyar nyelven, és ezzel a hazai jogászság közvetlenül is kapcsolatba kerülhetett a jogösszehasonlítással.<sup>78</sup>

A Szabót és Eörsit követő generáció tagjai közül utalni kell Péteri Zoltán munkásságára, aki széleskörűen publikált magyar és idegen nyelven a jogösszehasonlítás elméleti kérdéseiről. Írásai egyik nagy csoportja a jogösszehasonlítás egyik talán legkevésbé feltárt területével, annak történetével foglalkozott. Kimerítő részletességgel tárgyalta a jogösszehasonlítás kialakulását az angol jogtudományban,<sup>79</sup> továbbá megkísérelte összekapcsolni a jogösszehasonlítás történetét és a Thomas Kuhn nevéhez kapcsolódó paradigmaelméletet.<sup>80</sup> Munkásságának egy másik jelentős dimenzióját a jogösszehasonlítás módszertani kérdéseinek vizsgálata alkotta. E körben -- többek között -- vizsgálta a jogösszehasonlítás lehetőségeit az „állami jelenségek” kutatásában,<sup>81</sup> valamint részletesen elemezte a szociológiai nézőpont alkalmazásának elméleti kérdéseit.<sup>82</sup> Kutatói munkássága mellett egyetemi oktatói tevékenysége is jelentős; kezdetben az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi karán, majd megalakulásától kezdve a Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogi fakultásán is oktatott jogösszehasonlítást és szervezte diákjai részvételét a strasbourgi székhelyű Nemzetközi Összehasonlító Jogi Fakultás kurzusain (*Faculté Internationale de droit comparé*).

Az elméleti megalapozás igényével folytatott kutatásokkal párhuzamosan jelentős szakjogi összehasonlító munka is zajlott ebben az időszakban. Szigorúan csak példálózó jelleggel megemlítendő a szocialista alkotmányfejlődés átfogó elemzésére tett kísérlet,<sup>83</sup> a nemzetközi magánjog kérdéseinek összehasonlító szemléletű vizsgálatát összefoglaló kötet<sup>84</sup> és a szocialista gazdasági reformok szisztematikus áttekintését elvégző tanulmánygyűjtemény.<sup>85</sup> Mint látható, az összehasonlító módszer alkalmazása széles körben teret nyert a szocialista jogirodalomban.

A hazai jogtudományból tehát többen is bekapcsolódtak a jogösszehasonlítás harmadik paradigmája keretében zajló kutatásokba. A világpolitikai helyzet sajátosságai miatt a magyar szerzők idegen nyelven megjelenő publikációit gyakran élénk külföldi figyelem kísérte, illetve a magyar részvétel általánossá vált a négyévente megrendezett nemzetközi összehasonlító jogi kongresszusokon.<sup>86</sup> A hazai tudományos teljesítmény elismerése és természetesen az „enyhülés” világpolitikai pragmatizmusa fejeződött ki abban, hogy 1978-ban Budapesten rendezték meg nagy sikerrel a tizedik jubileumi nemzetközi összehasonlító jogi kongresszust, több száz külföldi jogász részvételével.

A rendszerváltás folyamata annyiban változtatott a jogösszehasonlítás hazai helyzetén, hogy a korábbi külföldi figyelem az átmenet éveit követően eltűnni látszott, ez azonban nem érintette kedvezőtlenül, legalábbis nem bénította meg a jogösszehasonlítás hazai művelését a harmadik paradigma keretében. A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán önálló összehasonlító jogi intézet jött létre Badó Attila vezetésével 2003-ban,<sup>87</sup> és a többi jogi karon is bevetté vált az összehasonlító jogi kurzusok oktatása, akár a jogelmélet, akár más tárgyak keretei között. A nemzetközi kongresszusokon való részvétel sem szakadt meg, egyes kongresszusok nemzeti referátumai nyomtatásban is megjelentek.<sup>88</sup>

A kilencvenes években több publikáció is érintette a jogösszehasonlítás elméleti kérdéseit. Ebben élen járt a római jogász Hamza Gábor, aki önálló monográfiát publikált a jogösszehasonlítás és az antik jogok kapcsolatáról, továbbá több tanulmányában is foglalkozott a jogösszehasonlítás általánosságban is kevésbé kutatott történetével. Hamza munkája abból a szempontból mindenképpen úttörőnek tekinthető, hogy szisztematikus kísérletet tett az antik jogokkal foglalkozó jogösszehasonlítás, az antik kori összehasonlító kísérletek és egyes antik jogi intézmények (például a szerződés) összehasonlító jogi vizsgálatára.<sup>89</sup> Ilyen értelemben tehát szinoptikus szemlélettel közelítette meg az antikvitás és a jogösszehasonlítás kérdéseit, és ez példa nélküli a magyar jogtudományban. Az ebben az időszakban megjelent tanulmányai pedig olyan kevésbé kutatott kérdéseket vizsgáltak átfogó igénnyel, mint Henry Maine szerepe a jogösszehasonlításban<sup>90</sup> vagy a jogösszehasonlítás általános modern története.<sup>91</sup>

Az egyik legújabb kezdeményezés a hazai jogösszehasonlításban az összehasonlító jogtörténet egyetemi szintű oktatásának bevezetése. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán, az Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék keretei között *Összehasonlító jogtörténet* címmel önálló egyetemi tankönyvet jelentettek meg. E kötet munkálataiban -- szerkesztőként és szerzőként is -- kulcsszerepet játszott Földi András, aki egyértelműen elkötelezte magát a jogtörténet oktatásának összehasonlító szemléletű megújítása mellett. Az európai jogtörténetre fókuszáló kötet számos jogterületet ölel fel, és enciklopédikus igénnyel igyekszik bemutatni azok történeti fejlődését.<sup>92</sup>

## 2.4 A kulturális jogösszehasonlítás kezdetei

Áttekintve a kilencvenes évek és az ezredforduló nemzetközi publikációit, nem nehéz észrevenni az uralkodó paradigmával kapcsolatos elégedetlenség jeleit. Több ismert szerző is rámutatott már e paradigma számos problémájára, és mindegyikükben közös, hogy a jogi kultúra fogalmának középpontba állításával képzelik el e válsághelyzet megoldását. A kulturális jogösszehasonlítás elégedetlenségének legfontosabb oka a jogösszehasonlítás módszertana. A kritikusok szerint a -- talán a legjobban a Zweigert--Kötz szerzőpáros és David munkásságával szimbolizálható -- hagyományos módszertan, amely a jogszabályok és a jogintézmények

összehasonlításán keresztül a hasonlóságok felismerésére koncentrálni, egyszerűen elégtelen a jogi jelenségek valódi megismeréséhez. Olyan módszertani fordulatra van szükség, amely lehetővé teszi a jogrendszerek „mélystruktúráinak” feltárását és ezzel elvezet a jogrendszerek egyedisége mögött rejlő valódi okokhoz. Ebben kaphat komoly szerepet a kultúra fogalma, ugyanis Pierre Legrand szerint a kultúrán keresztül elérhetjük a jog milyenségét és valódi jellegzetességeit meghatározó „kollektív mentális programokat”.<sup>93</sup> További fontos javaslat, hogy az összehasonlító jogi kutatásokba be kell kapcsolni a jogot körülölelő társadalmi környezet vizsgálatát is, különös tekintettel a joggal kapcsolatos attitűdökre, és így a jogot egy nagyobb összefüggésrendszer keretei között, és nem abból kiragadva kell bemutatni.<sup>94</sup> Részletes elemzés nélkül is látható, hogy a kulturális jogösszehasonlítás képviselői lényegében inter- vagy multidiszciplináris irányban kívánják megújítani a jogösszehasonlítás módszertanát, így számos, eddig kevésbé használt tudásterületet is megpróbálnak „becsatornázni” az összehasonlító jogi kutatásokba.<sup>95</sup> Azt, hogy ez paradigmaváltáshoz vezethet-e, még nem lehet megítélni, azonban az e problémával foglalkozó publikációk nagy számából tisztán látszanak a kuhni értelemben felfogott válsághelyzet jelei.<sup>96</sup>

A nemzetközi tendenciákkal összhangban a kulturális jogösszehasonlítás iránti igény természetesen hazánkban is megjelent. Varga Csaba foglalkozik jelenleg átfogóan a kulturális jogösszehasonlítás kérdéseivel; a nevéhez fűződik egyrészt az első, kifejezetten a jogi kultúrák összehasonlítását homlokterbe állító szöveggyűjtemény megjelentetése,<sup>97</sup> továbbá ő hívta fel először a magyar jogi közélet figyelmét a kulturális összehasonlításban rejlő potenciálra, elméleti<sup>98</sup> és esettanulmányokkal<sup>99</sup> foglalkozó írásokon keresztül. További publikációk is megjelentek, leginkább a jogelmélet területén mozgó szerzőktől, amelyeken érezhető a kulturális jogösszehasonlítás hatása,<sup>100</sup> valamint a világ nagy jogi kultúráinak bemutatása is megkezdődött különféle publikációk formájában.<sup>101</sup>

Mint látható, a hazai jogtudomány, leginkább a jogelmélettel foglalkozó szerzők, élénken és gyorsan reagáltak a nemzetközi jogösszehasonlításban lezajló változásokra. A pontos hatást azonban egyelőre még lehetetlen értékelni vagy egyáltalán elhelyezni a magyar jogösszehasonlítás történetében, hiszen még a nemzetközi tudományos életben sem jutottak nyugvópontra a kulturális jogösszehasonlítással kapcsolatos viták.

### 3. A jogösszehasonlítás művelésének alapkérdései

Az előbbi történeti áttekintés sok minden mellett élesen rámutat a módszertani kérdések tisztázásának fontosságára. A valódi összehasonlító jogi kutatómunka egyáltalán nem magától értetődő feladat, számos probléma és buktató rejlik benne. Természetesen ezeket nem lehet egyszer és mindenkorra felleltározni, azonban egyes problematikusabb módszertani pontokat még ennek ellenére is érdemes jobban megvilágítani.

#### 3.1 A kutatási tárgy vagy probléma meghatározása

Mint bármilyen tudományos kutatás, így az összehasonlító jogi kutatások első lépése is a kutatás tárgyának meghatározása. Elsőként ezt a kérdést kell részletesebben megvizsgálni, ugyanis a tárgy lehatárolása az összehasonlító jogi kutatásokban messze nem olyan egyszerű, mint amilyennek az az első pillanatban látszhat.

Magától értetődő kutatási kiindulópont lehet a nemzeti jogrend egy adott jogi rendelkezésének meghatározása és e rendelkezés különféle külföldi formáinak kutatása. Azaz a kutatók nagyon gyakran úgy kívánnak hozzáfogni az összehasonlító jogi kutatáshoz, hogy egy már létező nemzeti jogi rendelkezéshez vagy intézményhez gyakran szövegszerűen is hasonló jogi rendelkezéseket kezdenek keresni a külföldi jogrendszerekben, leginkább abban a reményben, hogy az így megtalált jogszabályhelyek már könnyedén összehasonlíthatók, ezért a hasonlóságok és különbségek is egyszerűen felismerhetők.

Ez a kutatási módszer azonban több komoly problémát rejt magában, és emiatt a gyakorlatban csak nagyon kivételes vagy inkább talán nagyon szerencsés körülmények között alkalmazható sikeresen. Akkor működhet igazából ez a megközelítés, amely egy adott nemzeti jogi megoldásra fókuszál, ha olyan tárgykörökről van szó, amelyek mögött jelentős nemzetközi jogegységesítési munka áll. Tehát amikor bizonyos egyezményeket vagy modellszabályokat a jogalkotó nagyobb változtatások nélkül inkorporált a nemzeti jogba.<sup>102</sup> Ebben az esetben viszonylag könnyű az adott jogszabályhelyeket fellelni, a hasonlóságok és különbségek vizsgálata pedig tág teret nyithat az összehasonlító kutatásnak.

Azonban ez a módszer gyakran nem vezet kielégítő, tudományosan értékelhető eredményre, mivel az összehasonlítással foglalkozó kutató azt észleli, hogy a vizsgált külföldi jog(ok)ban nem is létezik olyan jogszabályhely vagy intézmény, amelyet ő keres. E kudarcnak viszont nem elkedvetlenítenie kell őt, hanem inkább a kutatási módszer végiggondolására sarkallnia. Szükségszerű-e az, hogy a külföldi jogok pontosan, akár szövegszerűen is, olyan hasonló megoldásokkal szabályozzanak egy problémát, mint amelyet már megszoktunk a nemzeti jogunkban? Tekintetbe véve a nemzeti jogok eltérő történelmi és kulturális hátterét, továbbá a jogi gondolkodás sokoldalúságát, a fenti kérdésre az egyértelmű válasz: nem. Ebben az esetben viszont magán a módszertanon kell változtatni, és erre kínál jó receptet a korunkban is vezető szerepet játszó funkcionalista megközelítés.

Az összehasonlító jogi funkcionalizmusnak számos leágazása létezik<sup>103</sup> és egyes tételei ma is komoly viták keresztüztében állnak,<sup>104</sup> ennek ellenére könnyen össze lehet gyűjteni a gyakorlati jog-összehasonlító kutatás számára alapvető elemeket. A funkcionalista megközelítés legfontosabb tanulsága, hogy az előbb említett esetben a kutatás nézőpontját kell megváltoztatni, és nem a jogszabályok, hanem a problémák irányából megközelíteni tárgyunkat. Azaz először egy problémakört kell behatárolni -- például milyen jogi mechanizmusokkal lehet megakadályozni a hatalommal való visszaélést vagy milyen feltételek mellett vethetnek fel a bírók olyan jogi kérdéseket a tárgyalásokon, amelyekre a felek nem hivatkoztak a beadványaikban --, és ezt követően lehet a külföldi jogszabályokat vizsgálni abból a nézőpontból, hogy ezt hogyan oldják meg vagy szabályozzák.<sup>105</sup> Elképzelhető, hogy a komparatista csak egy problémát vagy problémakört határoz meg, mint ahogy az előző példában, a hatalommal való visszaélés kapcsán feltett kérdésnél láthattuk, de az is lehetséges, hogy még tovább lépve még ennél is precízebb, pontos tényállásra szűkíti a kutatást, mint azt a második példa mutatta.<sup>106</sup> E ponton lehetetlen előzetes receptet adni; csak egy adott kutatási cél fényében, különös tekintettel a vizsgált jogterület sajátosságaira dönthető el, hogy a probléma- vagy a tényállás-orientált megközelítés-e a helyes.

Mindenesetre ha a kutató ezt a felfogást követi, sokkal nagyobb az esélye a kutatási terv sikeres megvalósítására, ugyanis nem fordulhat elő az, hogy a nemzeti jogrend fogalmai egyfajta szemellenzőként megfosztják számos, egyébként könnyen észrevehető fontos információtól. A kutatás során tehát, amennyire lehet, teljesen el kell távolodni a nemzeti jogi szaknyelvtől és fogalmaktól, és a problémaorientált, funkcionalista megközelítést kell előnyben részesíteni.

### 3.2 A vizsgált jogrendszerek kiválasztása

A tárgy meghatározása után szinte magától adódik minden összehasonlító jogi kutatás másik alapkérdése, a vizsgált jogrendszerek kiválasztása. Kis túlzással, de ez a probléma az összehasonlító kutatások alfája és ómegája, hiszen ez a választás mind a kutatási projekt kezdeteit, mind az eredmények értékelését alapjaiban befolyásolja. A választás számos októl függhet, ezekből néhányat érdemes részletesebben is tárgyalni.

A jogrendszerek kiválasztását alapvetően befolyásolják a kutatás emberi és anyagi erőforrásai. Nem nehéz belátni, hogy egy vagy két kutató nem végezhet a világ összes országára kiterjedő, átfogó kutatásokat. A nagyobb lélegzetű munkákhoz célszerű különféle kutatócsoportokat összeállítani, így reális időn belül lehet esély a megvalósításukra.<sup>107</sup> Egy ilyen kutatócsoport összeállítása részben anyagi források kérdése, részben azonban emberi erőforrásoké is, hiszen meg kell találni azokat a személyeket, akik nyelvi és egyéb kulturális kötődés alapján képesek adott országokat vagy országcsoportokat lefedni. Csak a példa kedvéért: egy olyan kutatáshoz, amely a jelenlegi uniós tagállamok jogrendszereit többé-kevésbé átfogóan, de nem a teljesség igényével kívánja feltárni, legalább hat kutatóra van szükség (angol jog, francia és német jogi kultúra, skandináv országok, a mediterrán térség és Kelet-Közép-Európa), és még nem nevezünk ki referenst egyenként minden államhoz (mert például Hollandia láthatóan kimaradt, és az is kérdéses, hogy Kelet-Közép-Európa szakértője minden új tagállamot képes-e ugyanolyan mélységben kutatni; ez inkább valószínűtlen, mint valószínű). A kutatás során vizsgált jogrendszereket tehát célszerű leginkább az anyagi és emberi erőforrásokra tekintettel kiválasztani, és így reális célokat kitűzni a kutatás elé.

Az is nagyon fontos, hogy nem minden esetben szükséges egyformán koncentrálni az egyes jogrendszerekre. A jogi modellek körforgásában nem ismeretlen, hogy mindig vannak „anya” és ún. „gyermek” jogrendszerek.<sup>108</sup> Az „anya” szerepét betöltő rendszerekben születik meg egy adott jogintézmény, amelyet aztán más jogrendszerek több-kevesebb módosítással átvesznek. Egy-egy jogintézmény recepciótörténete vizsgálatánál mindig azonosíthatók az ilyen „anyarendszerek”, és ha kellő érzékenységgel vizsgáljuk ezt, különösen az adott jogintézmény más jogrendszerekbe történő transzplantációját, akkor koncentrikus körök formájában a jogintézmény hatás- és recepciótörténete is feltérképezhető. Célszerű olyan kutatókat alkalmazni, akik az ilyen „anya” vagy a koncentrikus körök közepén elhelyezkedő jogrendszereket képesek vizsgálni, mert akkor a hatástörténet kutatása során további jogrendszerek is elérhetővé válnak majd.

Újabb lényeges kérdés, hogy vajon milyen mértékben lehet és kell az Európán kívüli jogrendszereket bevonni a kutatásba. Az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Dél-Afrika joga adja magát, a számos különbség ellenére a nyelvi és kulturális közelség ténye jól kutathatóvá teszi ezeket a jogrendszereket. A fejlődő világ jogok kapcsán azonban már célszerű sokkal óvatosabban eljárni. Amennyiben egy komparatista nem kíván a dilettantizmus szintjén megrekedni, azaz nagy nyugati nyelveken megjelent cikkeket magyarul újraírni, akkor bizony számos olyan problémával szembe kell néznie, amely gyakran leküzdhetetlennek tűnik. Az első ezek közül a nyelvi kompetencia hiánya; nehezen elképzelhető, hogyan lehet alapos kínai vagy japán nyelvtudás nélkül a távol-keleti jogokról bármi komolyan vehetőt is írni. Ugyanez igaz az olyan egzotikus rendszerekre, mint például Fekete-Afrika vagy az iszlám joga. Természetesen léteznek nyugati nyelven is hozzáférhető másodlagos források, de az elsődleges források ismerete nehezen tűnik pótolhatóknak, illetve a nyelvismeret hiánya az adott jogrendszer kulturális hátterének a megismerését is lehetetlenné teszi.

A következő jelentős nehézség, amely részben összefügg az előzővel, a hiteles információk problémája. Ez már a források szintjén megjelenhet, hiszen elképzelhető, hogy egy nyugati nyelven megjelent kötet egy adott

jogi kérdés nem minden vetületére tér ki ugyanolyan részletességgel; a szovjet büntetőjogi monográfiák például bizonyosan nem elemezték a politikai bűncselekményekkel kapcsolatos, a Gulág irányába mutató ítélkezési gyakorlatot. Az igazi problémához azonban még egy lépéssel tovább kell lépnünk, feltéve egy nagyon egyszerű kérdést: meg lehet-e teljesen ismerni egy adott jogszabályt a könyvekből és szakkikkekéből? Nyilvánvalóan nem, mert ismerni kell hozzá az ítélkezési gyakorlatot és annak konkrét, mindennapi érvényesülését, azaz mindazt, amit klasszikusan a *law in action* kifejezéssel írnak le.<sup>109</sup> Egy jogszabály működése gyakran teljesen eltérhet a szövegszerű megfogalmazásban sugallta lehetőségektől.<sup>110</sup> Nehéz elképzelni, hogy egy átlagos nyugati komparatista valamely fejlődő világbeli ország kapcsán kimerítő ismeretekkel rendelkezne az előbbiekről – ha ez pedig így van, akkor jobb inkább nagyon óvatosnak lenni ezen a területen.

### 3.2 Információszerzés

Ha sikeresen meghatároztuk, hogy milyen problémával foglalkozunk és mely külföldi jogrendszereket vesszük górcső alá, akkor rögtön adódik egy másik, legalább ennyire jelentős kérdés: az információszerzés problémaköre. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy egy kutató azonnal hozzá tud férni a kutatáshoz szükséges összes jogszabályhoz, legyen az a francia alkotmány vagy mondjuk az azerbajdzsáni polgári eljárásjogi törvény. A kutatási „nyersanyag” beszerzésének számos útja és ehhez kapcsolódó problémája lehet, ezekből kíván a tanulmány néhány fontosabbat felvillantani.

A forrásokat célszerű elsődleges és másodlagos forrásokra felosztani, és ezeket külön kell tárgyalni. Elsődleges források alatt a jogszabályokat értjük, a másodlagos forrás kifejezés pedig a különféle szakirodalmi forrásokat jelenti.

Az elsődleges források beszerzése napjainkban már nem is annyira nehéz feladat, mint egy-két évtizeddel korábban lehetett. Az internet, különösen az ún. e-kormányzás elterjedése, e téren is komoly segítséget nyújthat. Jól meghatározott keresőszavak segítségével nagyon sok külföldi jogszabály megtalálható különféle honlapokon, és különösen kedvező a helyzet Európában, ahol az e-kormányzás fejlesztése miatt már a legtöbb országban alapkövetelmény a hatályos joganyag internetes megjelenítése. Természetesen nem minden esetben hullik a kutató ölébe azonnal a keresett jogszabály, de egy kis kreativitással sokkal több elérhető, mint elsőre gondolnánk.

Amennyiben megtaláljuk a keresett jogszabály hatályos verzióját, a nyelvi kompetencia kérdése még mindig komoly akadály lehet. Azonban biztató tendencia, hogy egyre több anyag kerül fel az internetre angol fordításban, vannak olyan honlapok, amelyek kifejezetten egy adott nemzeti jog angol megjelentetésével foglalkoznak.<sup>111</sup> Így angol nyelvismerettel viszonylag széles körű információs bázist lehet egy kutatáshoz felépíteni. Viszont amire mindenképpen fokozottan kell figyelni, az a nemzeti jogot angolul megjelentető honlapoknál a fordítás helyessége és a hatályosság. Érdemes az itt található információkhoz némi kétellyel közelíteni és más forrásból is leellenőrizni azokat. Ez így kicsit időigényesebb, de számos későbbi bosszúságtól mentesíthetjük magunkat vele.

További segítségünkre lehetnek az olyan gyűjteményes kötetek, amelyekben a szerkesztők egy adott tárgykört szabályozó külföldi jogszabályok fordítását jelentetik meg. Hazánkban ennek alapvetően az alkotmányjog területén vannak hagyományai, több gyűjteményes kötet is megjelent a hatvanas évek második felétől, amelyek nemzeti alkotmányokat tartalmazzák.<sup>112</sup>

A másodlagos források köre az előbbieknél jóval szélesebb kört ölel fel. Ide tartozik minden olyan információs forrás, amely nem maga a jogszabály, de ahhoz valamilyen módon kapcsolódik. E források első fontos csoportját az ún. nemzeti jelentések alkotják. A jog-összehasonlító kutatásoknak ugyanis az egyik bevett módszere, hogy a kutató problémát meghatározását követően a kutatás vezetői a vizsgált országokból ún. nemzeti referenseket (akik általában egy adott jogterület vagy problémakör ismert szakértői) kérnek fel saját joguk kapcsolódó rendelkezéseinek bemutatására. A nemzeti referensek által készített jelentések alapján, azokat összevetve a téma főreferense elvégzi a valódi összehasonlító munkát.<sup>113</sup> Fontos megjegyezni, hogy e jelentésekben nem kizárólag arra kéri a referenst, hogy gyűjtse össze az adott kérdést szabályozó jogszabályhelyeket, hanem a legtöbb esetben ennél általában átfogóbb munkát kell végeznie. A teljesség igénye nélkül: felkérhetik a szabályozás történetének bemutatására, a társadalmi vonatkozások akár statisztikai alapú elemzésére, a *de lege ferenda* jellegű javaslatok értékelésére a kérdéskör gazdasági hatásainak ismertetésére és így tovább. Egy jól megírt nemzeti referátum nagyon gyakran sokkal többet árul egy jogszabályról, mintha pusztán magát annak szövegét ismernénk.

További másodlagos forrásként lehet tekinteni a legágabb értelemben felfogott jogirodalomra. Kiindulópontként különféle összehasonlító jogi enciklopédiák állnak a kutatók rendelkezésére,<sup>114</sup> amelyek szócikkei minden esetben részletes bibliográfiát is tartalmaznak. Ezek alapján egy kiinduló irodalomjegyzék könnyen összeállítható. További fontos segítség lehet, hogy az alapvető összehasonlító jogi folyóiratok<sup>115</sup> és a jogi szakfolyóiratok általában hozzáférhetők különféle interneten elérhető, előfizetéses adatbázisokban is,<sup>116</sup> és a keresőfunkciók nagyban megkönnyítik a kutatást. Mindemellett 1990-ig bezárólag rendelkezésünkre áll a világ minden bizonnyal legátfogóbb és legimpresszívabb tematikus jogi bibliográfiája is: a Szladits-féle *Bibliography on Foreign and Comparative Law*.<sup>117</sup> E bibliográfia célja a külföldi jogokkal és az összehasonlító joggal

foglalkozók különféle angol nyelvű publikációinak összegyűjtése és rendszerezése volt. 1955 és 1994 között tizennégy kötet jelent meg, amelyek az 1790 és 1990 közötti megközelítőleg 143.000 publikáció adatait gyűjtötték össze, rendszerezték és tették hozzáférhetővé. A kötetek tematikusan épülnek fel, az általános jellegű írások után az egyes jogterületekre (magánjog, kereskedelmi jog, munka- és társadalombiztosítási jog, polgári eljárásjog, büntetőeljárás-jog, jogvédelem, közjog, köztulajdon és egyéb közszabályozások joga, nemzetközi szervezetek joga és nemzetközi magánjog) vonatkozó publikációkat tekintik át. Nincs olyan kutatás, amely számára ne jelentenének e kötetek kiapadhatatlan kincsesbányát, és sajnálatos, hogy 1990 után már nem folytatták a további időszakokra vonatkozó anyag megjelentetését.

### 3.4 Elégséges-e a jogszabályok vizsgálata önmagában?

Általános az egyetértés a jogösszehasonlítás klasszikusai között abban, hogy a jogszabályok vizsgálata önmagában sosem lehet elégséges.<sup>118</sup> Abban a kérdésben azonban, hogy mit és hogyan kell még a kutatónak megismernie, már korántsem találkozhatunk ilyen egyetértéssel. A jogszabályokhoz kapcsolódó joggyakorlat ismeretének szükségessége talán az az egyetlen pont, amelyben még mindenki egyetért. Vannak azonban olyan szerzők, aki ennél lényegesen szélesebb körű ismeretszerzést javasolnak, például a jognak az adott társadalmi közegben betöltött szerepét is bevonják az elemzésbe (ez utóbbi különösen fontos lehet például a diktatúrák első ránézésre szép látszatalakotmányai és a jogállamok valódi alkotmányainak összehasonlítása esetében). A korábban már említett „kulturális komparatisták” például kifejezetten amellett foglaltak állást, hogy a jogszabályok ismerete mellett az egész jogrendszer átható gondolkodásmódok és attitűdök megismerése is szükséges. A jogot csak az adott kulturális közeg termékeként lehet szemlélni, ebben pedig benne rejlik a napjainkban egyre divatosabb interdiszciplinaritás követelménye. Meg kell érteni a jogot körülölelő különféle más szférákat is, hiszen a jog nem más, mint az egyes társadalmi alrendszerek egymásra hatásának terméke. A jogösszehasonlításban is egyre nagyobb szerepet kell kapnia más tudás- és tudományterületeknek, többek között ilyen lehet a történelem, a politológia, a közgazdaságtan, az antropológia és a szociálpszichológia, hogy csak a legfontosabbakat említsük.<sup>119</sup>

Nem vitatható, hogy az interdiszciplinaritás szorgalmazása önmagában előrelépést jelent, ugyanis teljesen igaz, hogy a jogászság általában hajlamos kizárólag a jogtudomány irányából szemlélni saját területét. Azonban ennek túlhangsúlyozása a kutatás megbénulásával is fenyegethet. Nem nehéz belátni, hogy egy jogász nem lehet egyszerre még történész, politológus, közgazdász, antropológus és szociálpszichológus is. Az átlagos emberi képességeknek is megvannak a maguk határai, és könnyen nevetségessé válhat, aki azt állítja magáról, hogy ő az előbbi területeket mind képes kutatási szinten művelni. Az interdiszciplinaritás leginkább a kutatócsoportok összeállításánál kaphat szerepet, elképzelhetők olyan felállások, amelyekben az előbbi területek képviselőit is megtalálhatjuk. Továbbá az sem hátrány, ha egy komparatista igyekszik minél mélyebben megismerni egy adott ország kultúráját, az így szerzett információk ugyanis jelentősen segíthetik a vizsgált jogi rendelkezések valódi megértését. De a minden területet átfogó, minden nyelven beszélő kutató csak egy illúzió, mely könnyen szertefoszlik a valóban konkrét kérdések hatására.

### 3.5 Az eredmények elemzése

Utolsó pontunk a kutatás lezáráshoz vezet, az eredmények értékeléséhez. Egy összehasonlító jogi program legfontosabb eredménye minden bizonnyal meghatározott nemzeti jogi megoldások azonosítása és ezek összevetése. Az összehasonlítás során alapvetően, nagyon leegyszerűsítve, két eredményre juthatunk. Az első annak megállapítása, hogy az adott nemzeti jogi megoldások hasonlíthatnak egymásra, a második pedig annak konstatálása, hogy nem hasonlíthatnak, jelentős különbségek állnak fenn. Ami e ponton igazán fontos, hogy nem a hasonlóság vagy a különbözőség ténye a lényeges, azt is mondhatnánk, hogy ez csak másodlagos kérdés, hanem a különféle okok feltárása. Az egyezések és különbözőségek okainak kutatása jelenti az összehasonlító jogi munka sava-borsát, ez a valódi csúcsa. Ez az a pont, ahol igazán megmutathatja a kutató virtuozitását és kreativitását, hiszen itt semmilyen előre megírt receptet sem lehet adni. Az okok elemzése megkívánhat a jogászai mellett történeti, fogalmai-analitikai, filozófiai, szociológiai és más irányú válaszokat is, és ezek feltárása az egyik legszebb komparatista feladat.

Amennyiben a különbözőségek és hasonlóságok okait sikerült kielégítően feltárni, még egy esetleges lépéssel mindig továbbléphet a komparatista. Kísérletet tehet ugyanis arra, hogy kutatási eredményei fényében normatív, *de lege ferenda* javaslatokat fogalmazzon meg az adott rendelkezés vagy intézmény vonatkozásában. Például ha a jogösszehasonlításból az derül ki, hogy a hazai jogintézménynél vannak jóval hatékonyabbak, akkor akár szövegszerű javaslatot is tehet a külföldi intézmények előnyeinek kodifikálására, ezzel javítva a nemzeti jog működését. De a jogösszehasonlítás arra is rámutathat, hogy a kvázi egyenértékű intézmények közül mindegyiknek van egy kiemelkedően hatékony mozzanata, és akkor akár ezek alapján is megpróbálhat normatív javaslatot felvetni. A törvényalkotó bizonyára nem lesz boldogtalan, ha a jogszabály-előkészítés fázisában a jogtudomány külföldi megoldások vizsgálatán alapuló javaslatokkal siet a segítségére.<sup>120</sup>

### 3.6 Egy összehasonlító jogi kutatási program felépítésének főbb pontjai

Áttekintve az előbbieket, némiképp leegyszerűsítve, az összehasonlító jogi kutatásnak alapvetően a következő pontokra kell épülnie:

1. a kutatási tárgy minél pontosabb és aprólékosabb lehatárolása, lehetőleg nem egy jogszabályhely, hanem egy konkrét probléma vagy tényállás irányából,
2. a vizsgált jogrendszerek behatárolása, figyelemmel a különféle intézményi hatás- és recepciótörténetekre, valamint a rendelkezésre álló anyagi és emberi erőforrásokra,
3. elsődleges és másodlagos információk lehető legszélesebb körű összegyűjtése,
4. a lehetséges interdiszciplináris ismeretek beillesztése,
5. a konkrét kutatás: a különféle nemzeti megoldások részletes megismerése és bemutatása, illetve azok összehasonlítása különféle szempontok alapján,
6. az összehasonlítás alapján felismert különbözőségek és hasonlóságok értékelése meghatározott szempontok szerint,
7. esetleges normatív javaslatok megfogalmazása.

De, és ezt mindenképpen hangsúlyozni szeretném, ez pusztán „sorvezetőt” jelent, az adott kutatás fényében bármikor lehet rajta változtatni vagy akár bizonyos elemeket el is lehet hagyni. A jogösszehasonlításhoz ugyanis végső soron a módszertan ismerete mellett olyan intuícióna és kreativitásra van szükség, amely adott esetben bármilyen előzetes megfontolást felülírhat az eredményes kutatás érdekében.

<sup>1</sup> KUHN munkásságáról magyar nyelven, átfogó igénnyel lásd LAKI János: *A tudomány természete. Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata* (Budapest: Gondolat 2006); lényegre törő ismertetésként FEHÉR Márta: „Thomas Kuhn tudományfilozófiai »paradigmája«” in Thomas Samuel KUHN: *A tudományos forradalmak szerkezete* [ford. BÍRÓ Dániel] (Budapest: Osiris 2002) 233–250; további elemzések találhatóak a következő kötetben: BINZBERGER Viktor – FEHÉR Márta – ZEMPLÉN Gábor (szerk.): *Kuhn és a relativizmus* (Budapest: L'Harmattan 2007).

<sup>2</sup> Vö. FEHÉR (1. lj.) 236–239.

<sup>3</sup> A magyar jogtudományban ezt a megközelítést alkalmazza pl. FÖLDVÁRI József: *Magyar büntetőjog. Általános rész* (Budapest: Osiris 2007) 42–49; H. SZILÁGYI István: „Bevezetés” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jog és antropológia* (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézet 2000) 6–22; ZLINSZKY János: „Jogtanítás, jogtudomány” in MEZEY Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet* (Budapest: Osiris 1997) 36–48.

<sup>4</sup> Lásd pl. BENCZE Mátyás: „A szociológiai megközelítés helye az összehasonlító jogban – megjegyzések Zweigert–Közt művéhez” *Kontroll* 2003/1, 94–111.

<sup>5</sup> Bővebben lásd FEKETE Balázs: *A modern jogösszehasonlítás paradigmái. Kísérlet a jogösszehasonlítás történetének új értelmezésére* (Budapest: Gondolat 2011) 196–208.

<sup>6</sup> Vö.: „Pour la plupart le droit comparé ne sera sans doute qu'une méthode, la méthode comparative, pouvant servir aux fins variées qu'ils se proposent. Pour certains en revanche on peut bien concevoir que le droit comparé soit une véritable science, une branche autonome de la connaissance du droit.” René DAVID: *Les grands systèmes de droit contemporains* (Paris: Dalloz 1982) 13. **Igazad van, de leghamarabb január elején tudok hozzáférni a magyar kiadáshoz, itt és most teljesen esélytelen...** [És most? ☺ Tényleg jó lenne. Vagy hagyjuk ki.]

„Legtöbbjük számára az összehasonlító jog kétségtelenül nem lesz más, mint egy módszer, az összehasonlító módszer, amely az általuk kitűzött célok szolgálatában áll. Mások számára viszont, és ez igen érthető, az összehasonlító jog igazi tudomány, a jog megismerésének egyik önálló ága (...)” René DAVID: *A jelenkor nagy jogrendszerei* (Budapest: KJK 1977) 19.

<sup>7</sup> BALOGH Elemérről lásd Louis MILLIOT: „Elemér Balogh (1881–1955)” *Revue internationale de droit comparé* 1955/4, 805–806; HAMZA Gábor: „Balogh Elemér, a római jog és az összehasonlító jog európai híru művelője (1881–1955)” *Jogtudományi Közöny* 1999/6, 279–282; BALOGH szerepéről a *Académie Internationale de droit comparé* tevékenységében lásd Imre SZABÓ: „Elemér Balogh et l'Académie internationale de droit comparé” in Imre SZABÓ – Zoltán PÉTERI (szerk.): *Comparative Law -- Droit comparé. Selected Essays for the 10<sup>th</sup> International Congress of Comparative Law* (Budapest: Akadémiai 1978) 11–22; továbbá BALOGH magyarországi tevékenységének oktatási vetületeiről lásd SZABÓ Béla: „Jogösszehasonlítás -- Debrecenben” in SZABADFALVI József (szerk.): *Amabilissimus -- a legszeretreméltóbbak egyike. Loss Sándor-émlékkönyv* (Debrecen: Debreceni Egyetem Állam és Jogtudományi Kar 2005) 292–295.

<sup>8</sup> ZAJTAY Imréről lásd Marc ANCEL: „Imre Zajtay (1912–1983)” *Revue internationale de droit comparé* 1984/2, 405–407.

<sup>9</sup> SZLADITS Károlyról lásd Claire GERMAIN: „In Memoriam Charles Szladits” *International Journal of Legal Information* 1986/III; „Charles Szladits” *The New York Times* 1986 July 1.; <http://www.nytimes.com/1986/07/01/obituaries/charles-szladits.html>.

<sup>10</sup> Lásd részletesen FEKETE (5. lj.) 24–36.

<sup>11</sup> Fű művének az először 1861-ben megjelent „Ősi jog” című kötet tekinthető. Lásd Sir Henry Sumner MAINE: *Ancient Law* (London: I. Murray 1890).

- <sup>12</sup> KOHLER rendkívül széles körű, számos tudományterületet felölelő munkásságából általános filozófiai tételeire vonatkozóan lásd pl. Josef KOHLER: *Lehrbuch der Rechtsphilosophie* (Berlin--Lepzig: W. Rothschild 1909).
- <sup>13</sup> Az első paradigmáról részletesen lásd FEKETE (5. lj.) 44--72.
- <sup>14</sup> SZÜCS István: „A’ tétéles jog philosophiájának történeti fejlődéséről, ’s korunkban a’ polgárzat javára kivívott haladásáról” *Magyar Academiai Értesítő* 1847. július, 175--186.
- <sup>15</sup> SZÜCS (14. lj.) 186.
- <sup>16</sup> A XVII. századtól a XIX. század közepéig tartó időszak kísérleteiről részletesen lásd FEKETE (5. lj.) 29--34.
- <sup>17</sup> WENZEL munkásságát bemutatja UJLAKI Miklós: „Wenzel Gusztáv” in *Jogi professzorok emlékezete* (Budapest: Sárkány 1935) 65--75.
- <sup>18</sup> WENZEL Gusztáv: „Az összehasonlító jogtudományról” *Magyar Academiai Értesítő* 1850. november, 292--296.
- <sup>19</sup> WENZEL (18. lj.) 293.
- <sup>20</sup> WENZEL (18. lj.) 295 és köv.
- <sup>21</sup> WENZEL Gusztáv: *Az összehasonlító jogtudomány és a magyar magánjog* (Budapest: MTA 1876).
- <sup>22</sup> WENZEL (21. lj.) 22.
- <sup>23</sup> WENZEL (21. lj.) 27.
- <sup>24</sup> Sumner Henrik MAINE: *A jog őskora* [ford. PULSZKY Ágost] (Budapest: MTA 1875).
- <sup>25</sup> PULSZKY Ágost: „Az ind jogról” *Budapesti Szemle* 1874/IV, 359.
- <sup>26</sup> PULSZKY Ágost: „Bevezetés” in MAINE (24. lj.) ix.
- <sup>27</sup> KUPA László: *Pulszky Ágost bölcsselete* (Budapest: Seneca 1996) 120.
- <sup>28</sup> REINER János: „A jogtörténelem és kutatási módszerei” *Jogtudományi Közlöny* 1894/47--50, 369. és köv., 381--383, 385. és köv., 395. és köv.; ILLYASEVITS József: „Ethnologikus comparatív módszer és jogtörténet” *Jogtudományi Közlöny* 1895/2--4, 11, 21, 27--29.
- <sup>29</sup> A részletes beszámolót lásd ILLYASEVITS József: „Jogtörténeti irányok” *Jogtudományi Közlöny* 1896/35--37, 273. és köv., 282. és köv., 290. és köv.
- <sup>30</sup> ILLYASEVITS (28. lj.) 29.
- <sup>31</sup> ILLYASEVITS (ILLÉS) József: „Összehasonlító jogtudomány” in MÁRKUS Dezső (főszerk.): *Magyar jogi lexikon*, V. (Budapest: Pallas 1904) 804. és köv.
- <sup>32</sup> Részletesen lásd Raymond SALEILLES: „Conception et objet de la science du droit comparé” in *Congrès international de droit comparé tenu à Paris du 31 juillet au 4 août 1900. Procès-verbaux des séances et documents* (Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence 1905) 167--189; Édouard LAMBERT: „Conception générale et définition de la science du droit comparé, sa méthode, son histoire; le droit comparé et l’enseignement du droit” in *uo.* 26--60.
- <sup>33</sup> Lásd pl. Harold Cooke GUTTERIDGE: *Comparative Law* (Cambridge: Cambridge University Press 1949) 19. vagy Julliot de la MORANDIÈRE BALOGHOT méltató gondolatai, idézi HAMZA (7. lj.) 282.
- <sup>34</sup> A második paradigmáról részletesen lásd FEKETE (5. lj.) 73--111.
- <sup>35</sup> SZÁSZY-SCHWARZ Gusztáv: *Új irányok a magánjogban* (Budapest: Athenaeum 1911) 245--262.
- <sup>36</sup> SZÁSZY-SCHWARZ (35. lj.) 248.
- <sup>37</sup> SZÁSZY-SCHWARZ (35. lj.) 248.
- <sup>38</sup> SZÁSZY-SCHWARZ (35. lj.) 255.
- <sup>39</sup> UJLAKI Miklós: *A magyar magánjog módosulása Csehszlovákiában* (Budapest: Grill 1931); Uő: *A magyar jog sorsa az Ausztriához és Lengyelországhoz csatolt területeken* (Budapest: Grill 1932); Uő: *A magyar magánjog módosulásai Romániában* (Budapest: Grill 1934); Uő: *A magyar jog sorsa a Jugoszláviához csatolt területeken* (Budapest: Franklin 1934); összefoglalóan lásd Uő: *Az utódállamok jogegységesítő törekvései és a magyar magánjog* (Szeged: Ferenc József Tudományegyetem 1936); Uő: *A csehszlovák polgári törvénykönyv legújabb javaslata* (Budapest: Grill 1937); Uő: *A magyar Szent Koronához visszatért területek magánjoga* (Budapest: Grill 1939).
- <sup>40</sup> FÜRST László: „Ujlaki Miklós: A magyar magánjog módosulásai Romániában” *Jogállam* 1934, 389.
- <sup>41</sup> SZÁSZY István: *A magyar magánjog általános része, különös tekintettel a külföldi magánjogi rendszerekre*, 1--2. (Budapest: Egyetemi Nyomda 1947--48).
- <sup>42</sup> SZÁSZY István: „Előszó” in SZÁSZY (41. lj.).
- <sup>43</sup> SZÁSZY (41. lj.) 77.
- <sup>44</sup> SZÁSZY (41. lj.) 78.
- <sup>45</sup> SZÁSZY (41. lj.) 77.
- <sup>46</sup> Vö. Édouard LAMBERT: *La fonction du droit civil comparé* (Paris: V. Giard et Briere 1903) 916--917.
- <sup>47</sup> SZÁSZY (41. lj.) 79.
- <sup>48</sup> SZLADITS Károly: „A Magyar Jogászegylet összehasonlító jogi szakosztályának megalakulása” *Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok* 1936/1--2, 212--214.
- <sup>49</sup> SZLADITS (48. lj.) 213.



<sup>50</sup> Lásd pl. ANGYAL Pál -- RÁCZ György: *Az olasz büntetőtörvénykönyv* (Budapest: Attila Nyomda 1937); ANGYAL Pál -- JENICS Árpád: *A lengyel büntetőtörvénykönyv* (Budapest: Attila Nyomda 1940) és az e kötetekben szereplő tanulmányok.

<sup>51</sup> Vö. Édouard LAMBERT: „Préface” in Étienne SZÁSZY: *Droit international privé comparé* (Alexandrie: Librairie Judiciaire 1940).

<sup>52</sup> Vö. Marc ANCEL: „Les grands étapes de la recherche comparative au XX<sup>e</sup> siècle” in Konrad ZWEIGERT -- Hans-Jürgen PUTTFARKEN (szerk.): *Rechtsvergleichung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1978) 356; Marc ANCEL: „La confrontation des droits socialistes et des droits occidentaux” in Zoltán PÉTERI (szerk.): *Legal Theory -- Comparative Law. Studies in Honour of Professor Imre Szabó* (Budapest: Akadémiai 1984) 16; René DAVID: „Rapport écrit” in Marc ANCEL (szerk.): *Livre du centenaire de la Société de législation comparée* (Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence 1971) 145 és köv.; Christopher OSAKWE: „Introduction: The Greening of Socialist Law as an Academic Discipline” *Tulane Law Review* 1987. June, 1262--1263; John QUIGLEY: „Socialist Law and the Civil Law Tradition” *The American Journal of Comparative Law* 1989/4, 781.; EÖRSI Gyula: „Részvételünk »összehasonlító jogi« rendezvényeken” *Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 1962/1--2, 112; Zoltán PÉTERI: „Goals and Methods of Legal Comparison” in Zoltán PÉTERI (szerk.): *The Comparison of Law -- La comparaison de droit* (Budapest: Akadémiai 1974) 47; EÖRSI Gyula: *Összehasonlító polgári jog* (Budapest: Akadémiai 1975) 16.

<sup>53</sup> A harmadik paradigmáról részletesen lásd FEKETE (5. l.) 112--159.

<sup>54</sup> A budapesti jogi kar e korabeli viszonyairól lásd: SCHWEITZER Gábor: „A „Pázmánytól” az „Eötvös”ig”. Adalékok a budapest jogi fakultás történetéhez (1945-1950)” in SCHWEITZER Gábor: *A katedrán innen és túl. Tanulmányok a jogi felsőoktatás múltjából* (Pécs: Publikon 2011) 185--207.

<sup>55</sup> Vö. SZABÓ Imre: „Az összehasonlító jog Magyarországon” in SZABÓ Imre: *Szocialista jogelmélet -- népi demokratikus jog* (Budapest: KJK 1967) 216.

<sup>56</sup> Az intézet honlapja: [www.comparativelaw.info/indexe.html](http://www.comparativelaw.info/indexe.html); az intézet történetének rövid összefoglalása: [www.comparativelaw.info/founding.html](http://www.comparativelaw.info/founding.html).

<sup>57</sup> SZABÓ Rudolf BYSTRICKY, valamint Monique és Roland WEYL 1961-ben és 62-ben megjelent tanulmányát idézi mint a marxista jogösszehasonlítás lehetőségeit vizsgáló írásokat. SZABÓ Imre: „Az összehasonlító jogtudomány” in SZABÓ Imre (szerk.): *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletéről* (Budapest: Akadémiai 1963) 74.

<sup>58</sup> A nyugatnémet komparatiztika egyik vezető egyénisége kifejezetten elismeri szerepüket a szocialista tömb szemléletváltásában. Részletesen lásd Ulrich DROBNIG: „Jogösszehasonlítás különböző gazdasági rendszerek jogrendje között” in FEKETE Balázs (szerk.): *A jogösszehasonlítás elmélete* (Budapest: Szent István Társulat 2006) 160.

<sup>59</sup> EÖRSI (52. l.) 113.

<sup>60</sup> SZABÓ Imre: „Jogtudomány és békés együttélés” in SZABÓ (54. l.) 194--195.

<sup>61</sup> SZABÓ (60. l.) 184.

<sup>62</sup> SZABÓ Imre: „Az összehasonlító jog elméleti kérdései” in SZABÓ Imre: *A jogösszehasonlítás szocialista elmélete* (Budapest: Akadémiai 1975) 87--133.

<sup>63</sup> SZABÓ (57. l.) 66.

<sup>64</sup> SZABÓ (57. l.) 69.

<sup>65</sup> SZABÓ (57. l.) 66.

<sup>66</sup> SZABÓ (62. l.) 98--99.

<sup>67</sup> SZABÓ jelzi, hogy ez a felfogás nem áll távol René DAVID mikro- és makro-jogösszehasonlításról alkotott elméletétől, az egyetlen különbség, hogy David a jogcsalád fogalmát, míg Szabó a jogtípus fogalmát használja. A jogcsalád fogalmával Szabó azért nem tud egyetérteni, mert az nem kizárólag a gazdaság meghatározó jellegére épül, és így nem felel meg a marxista felfogásnak. Vö. SZABÓ Imre: „Egy összehasonlító jogi munkáról” *Állam- és Jogtudomány* 1965/2, 243--249.

<sup>68</sup> EÖRSI Gyula: *Összehasonlító polgári jog* (Budapest: Akadémiai 1975). A mű néhány év múlva angolul is megjelent, lásd Gyula EÖRSI: *Comparative civil law* (Budapest: Akadémiai 1979).

<sup>69</sup> EÖRSI (68. l., 1975) 55--56.

<sup>70</sup> EÖRSI 1975 (68. l., 1975) 40--47.

<sup>71</sup> EÖRSI módszertanát elemzi BORONKAY Miklós: „Eörsi Gyula és a jogrendszerek osztályozásának néhány kérdése” in FEKETE Balázs -- SZABÓ Sarolta (szerk.): *Monumentum aere perennius. Tanulmányok Péteri Zoltán tiszteletére* (Budapest: [k. n.] 2005) 29--34.

<sup>72</sup> EÖRSI (68. l., 1975) 51.

<sup>73</sup> SZABÓ elméleti tézisei elsőként egy 1964-ben megjelent francia nyelvű publikációban, majd 1977-ben egy angol nyelvű kötetben váltak nyugati nyelveken hozzáférhetővé. Imre SZABÓ: „La science comparative du droit” *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominata - Sectio Iuridica* 1964, 91--134. és Imre SZABÓ: „Theoretical Questions of Comparative Law” in Imre SZABÓ-- Zoltán PÉTERI (szerk.): *A*

*Socialist Approach to Comparative Law* (Leyden--Budapest: A. W. Sijthoff -- Akadémiai 1977) 9--44. Az 1977-es kötetről írt nyugati recenziók mind kiemelik SZABÓ tanulmányát és érdemben ismertetik, illetve kommentálják téziseit. Vö. John HAZARD: „Book review” *Review of Socialist Law* 1977, 500--508; Jorge CARRO: „Book appraisal” *Law Library Journal* 1977, 391--392; Marc ANCEL: „Compte rendu” *Revue internationale de droit comparé* 1978/2, 923--925.

<sup>74</sup> Ezt jelzik SZABÓ nemzetközi szereplései: 1969-ben ő elnökölte a *Société de législation comparée* centenáriumi tartott konferenciasorozat különböző társadalmi rendszerek jogrendjeinek összehasonlításáról rendezett vitaülését; az *International Encyclopedia of Comparative Law* sorozat 1976-ban megjelent, a világ meghatározó jogi koncepcióival foglalkozó kötetében ő írta a szocialista jogról szóló részt; a strasbourgi *Faculté internationale de droit comparé* professzora volt, és 1978-ban Budapesten rendezték a 10. jubileumi Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszust.

<sup>75</sup> Vö. André TUNC: „Compte rendu” *Revue internationale de droit comparé* 1980/2, 468--471; Peter MAGGS: „Book review” *International Journal of Law Libraries* 1980, 178--179.

<sup>76</sup> CONSTANTINESCO a jogrendszerek csoportosításáról szóló művében több oldalt szentel EÖRSI előbbi tételeinek elemzésére és kritikájára, és noha igen kritikus a szocialista jogösszehasonlítással -- a megjegyzéseiből pl. az derül ki, hogy SZABÓt egyszerű Marx-epigonnak tartja --, mégis elismeri EÖRSI munkájának tudományos és polemikus jellegét. Léontin-Jean CONSTANTINESCO: *La science des droit comparés* (Paris: Economica 1983) 145.

<sup>77</sup> A Jogösszehasonlító Osztály működéséről részletesen lásd PÉTERI Zoltán: „A jogösszehasonlítás kelet-közép-európai centruma” *Állam- és Jogtudomány* 2010, 71--80; LAMM Vanda: „Péteri Zoltán a Jogösszehasonlító Osztály élén” in PÉTERI Zoltán: *Jogösszehasonlítás. Történeti, rendszertani és módszertani problémák* [szerk. FEKETE Balázs -- KOLTAY András] (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar 2010) 25--28.

<sup>78</sup> René DAVID: *A jelenkor nagy jogrendszerei: összehasonlító jog* (ford. NAGY Lajosné Dusa Margit) (Budapest: KJK 1977).

<sup>79</sup> PÉTERI Zoltán: „A jogösszehasonlítás kezdetei az angol jogtudományban” *Állam- és Jogtudomány* 1975/3, 393--414.

<sup>80</sup> PÉTERI Zoltán: „Paradigmaváltás a jogösszehasonlításban?” in RAFFAI Katalin (szerk.): *Placet experiri. Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára* (Budapest: Print Trade 2004) 228--238.

<sup>81</sup> PÉTERI Zoltán: „Az összehasonlító módszer alkalmazásának elméleti kérdései az állami jelenségek körében” *Állam- és Jogtudomány* 1973/2, 173--206.

<sup>82</sup> PÉTERI Zoltán: „A társadalmiság kérdései a jogösszehasonlításban” *Állam- és Jogtudomány* 1970/2, 230--248.

<sup>83</sup> Lásd pl. KOVÁCS István: *A szocialista alkotmányfejlődés új elemei* (Budapest: Akadémiai 1962).

<sup>84</sup> Lásd pl. MÁDL Ferenc: *Összehasonlító nemzetközi magánjog, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga* (Budapest: KJK 1978).

<sup>85</sup> Lásd pl. Gyula EÖRSI -- Attila HARMATHY (szerk.): *Law and Economic Reform in Socialist Countries* (Budapest: Akadémiai 1971).

<sup>86</sup> Lásd a négyévente megjelentetett, a nemzetközi összehasonlító jogi kongresszusokra küldött magyar referátumokat összefoglaló köteteket: *Studies in Jurisprudence for the 6th International Congress of Comparative Law* (Budapest: Akadémiai 1962); Zoltán PÉTERI (szerk.): *Études en droit comparé / Essays in Comparative Law* (Budapest: Akadémiai 1966); Zoltán PÉTERI (szerk.): *Hungarian Law -- Comparative Law / Droit hongrois -- droit comparé* (Budapest: Akadémiai 1970); Zoltán PÉTERI (szerk.): *The Comparison of Law / La comparaison de droit* (Budapest: Akadémiai 1974); Imre SZABÓ -- Zoltán PÉTERI (szerk.): *Comparative Law / Droit comparé* (Budapest: Akadémiai 1978); Zoltán PÉTERI -- Vanda LAMM (szerk.): *Legal Development and Comparative Law / Évolution du droit et droit comparé* (Budapest: Akadémiai 1982); Zoltán PÉTERI -- Vanda LAMM: *Legal Development and Comparative Law / Évolution du droit et droit comparé* (Budapest: Akadémiai 1986).

<sup>87</sup> A szegedi intézet, egyedülként a hazai jogi oktatásban, önálló összehasonlító jogi tankönyvet is megjelentetett. Lásd BADÓ Attila -- BENCZE Mátyás (szerk.): *Betekintés a jogrendszerek világába* (Szeged: Studio Batiq 2007).

<sup>88</sup> Zoltán PÉTERI (szerk.): *Legal Problems of Transition* (Budapest: MTA Jogtudományi Intézet 1998); *Acta Juridica Hungarica* 2002/3--4.

<sup>89</sup> HAMZA Gábor: *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek* (Budapest: KJK-Kerszöv 1998).

<sup>90</sup> HAMZA Gábor: „Sir Henry Maine és az összehasonlító jog” *Állam- és Jogtudomány* 1999/1--2, 31--50.

<sup>91</sup> HAMZA Gábor: „Az összehasonlító jogtudomány kibontakozásának útjai Európában” *Állam- és Jogtudomány* 1996/3--4, 275--296.

<sup>92</sup> FÖLDI András et al.: *Összehasonlító jogtörténet* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2012). Értékelését lásd PÉTERI Zoltán: „Történetiség a jogösszehasonlításban” *Jogtudományi Közlöny* 2013/4, 213--216.

<sup>93</sup> Pierre LEGRAND: „European Legal Systems are not Converging” *The International and Comparative Law Quarterly* 1996/1, 56.

<sup>94</sup> Vö. David NELKEN: „Disclosing/Invoking Legal Culture: An Introduction” *Social and Legal Studies* 1995, 435–452.

<sup>95</sup> A kulturális jogösszehasonlításról lásd Balázs FEKETE: „Cultural Comparative Law?” in Péter CSERNE -- Miklós KÖNCZÖL (szerk.): *Legal and Political Theory in the Post-National Age* (Frankfurt am Main et al.: Peter Lang 2011) 40–51.

<sup>96</sup> A teljesség igénye nélkül lásd pl. Roger COTTERRELL: „The Concept of Legal Culture” in Roger COTTERRELL: *Law, Culture and Society: Legal Ideas in the Mirror of Social Theory* (Burlington: Ashgate 2006) 81–96; Mark van HOECKE -- Mark WARRINGTON: „Legal Cultures, Legal Paradigms and Legal Doctrine: Towards a New Model for Comparative Law” *International and Comparative Law Quarterly* 1998/2, 495–536; Jaakko HUSA: „Farewell to Functionalism or Methodological Tolerance?” *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* 2003, 419–447; Jaakko HUSA: „Methodology of Comparative Law Today: from paradoxes to flexibility” *Revue internationale de droit comparé* 2006/4, 1095–1117; Pierre LEGRAND: „Comparative Legal Studies and Commitment to Theory” *The Modern Law Review* 1995/1, 262–273; Pierre LEGRAND: „How to Compare Now?” *Legal Studies* 1996/2, 232–242; David NELKEN: „Using the Concept of Legal Culture” *Australian Journal of Legal Philosophy* 2004/1, 1–26.

<sup>97</sup> VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák* (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézet 2000).

<sup>98</sup> Pl. VARGA Csaba: „Összehasonlító jogi kultúrák (Szempontok a fogalmi körülhatároláshoz)” in VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek -- múltban, jelenben* (Budapest: Szent István Társulat 2004) 22–27. és VARGA Csaba: „Összehasonlító jogi kultúrák?” in *uo.* 28–46.

<sup>99</sup> VARGA Csaba: „Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok” *Jogtudományi Közöny* 2002/7–8, 309–322.

<sup>100</sup> Lásd pl. SZABÓ Miklós: „Egyszer volt, hol nem volt... A szocialista jogcsalád” in H. SZILÁGYI István -- PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber amicorum studii Z. Péteri dedicata* (Budapest: Szent István Társulat 2005) 201–217; PÉTERI Zoltán: „A jogi kultúrák összehasonlításának előtörténetéhez” *Állam- és Jogtudomány* 2007/4, 509–526; SZABÓ Miklós: „Európai egység a jogi okfejtésben” in PAKSY Máté (szerk.): *Európai jog és jogfilozófia* (Budapest: Szent István Társulat 2008) 43–56.

<sup>101</sup> KONDOROSI Ferenc -- MAROSI Katalin -- VISEGRÁDY Antal: *A világ jogi kultúrái -- a jogi kultúrák világa* (Budapest: Napvilág 2008).

<sup>102</sup> Ilyen terület lehet pl. a nemzetközi választottbíráskodással kapcsolatos szabályozások köre, mivel az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága ([United Nations Commission on International Trade Law](http://www.uncitral.org/uncitral/en/uncitral_texts/arbitration/1985Model_arbitration_status.html); UNCITRAL) „mintatörvényét” rendkívül széles körben alkalmazzák a világ országaiban: [www.uncitral.org/uncitral/en/uncitral\\_texts/arbitration/1985Model\\_arbitration\\_status.html](http://www.uncitral.org/uncitral/en/uncitral_texts/arbitration/1985Model_arbitration_status.html).

<sup>103</sup> Az összehasonlító jogi funkcionális fejlődésére a legjelentősebb hatást Ernst RABEL, Josef ESSER, Konrad ZWEIGERT és Hein KÖTZ, valamint Rudolf B. SCHLESINGER gyakorolta. Természetesen elméleteik hangsúlyaikban különböznek, de tagadhatatlan, hogy közös gondolati hagyomány részei. Részletesen lásd FEKETE Balázs: „Az összehasonlító jogi funkcionálisról -- elméleti történeti vázlatkísérlet” *Állam- és Jogtudomány* 2009/2, 199–227.

<sup>104</sup> A funkcionális átfogó és széles körű kritikáját dolgozta ki Günther FRANKENBERG: „Critical Comparison: Re-thinking Comparative Law” *Harvard International Law Journal* 1985/2, 411–456.

<sup>105</sup> Vö. Konrad ZWEIGERT -- Hein KÖTZ: *An Introduction to Comparative Law* (Oxford: Clarendon Press 1998) 35.

<sup>106</sup> Vö. Rudolf Berthold SCHLESINGER: „The Common Core of Legal Systems -- An Emerging Subject of Comparative Study” in Kurt H. NADELMANN et al. (szerk.): *XX<sup>th</sup> Century Comparative and Conflicts Law. Legal Essays in the Honor of Hessel E. Yntema* (Leiden: A. W. Sythoff 1961) 65–73. Magyarul lásd Rudolf Berthold SCHLESINGER: „A jogrendszerek közös magja mint az összehasonlító tanulmányok egyre jelentősebbé váló tárgya” [ford. MAYER Cecília] in FEKETE (szerk.) (57. lj.) 116–127.

<sup>107</sup> Vö. SCHLESINGER szerződésjogi ún. *common core* projektjének részletei. Lásd Otto KAHN-FREUND: „Comparative Law in Action” *The American Journal of Comparative Law* 1970/2, 429–441.

<sup>108</sup> Részletesen lásd SCHLESINGER (106. lj., 2006) 118–119; továbbá vö. Pierre ARMINJON -- Boris NOLDE -- Martin WOLFF: *Traité de droit comparé I* (Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence 1950) 47–49.

<sup>109</sup> Vö. Rudolf Berthold SCHLESINGER: *Comparative Law. Cases-Texts-Materials* (New York: Foundation Press 1970) 629–636.

<sup>110</sup> Lásd pl. a szovjet büntető törvénykönyv 58. cikkére vonatkozó gyakorlat érzékletes bemutatását. A. Alekszander SZOLZSENYICIN: *A Gulag szigetcsoport 1918–1956*, 1–2. [ford. SZENTE Imre] (Budapest: Új idő 1989) 65–72.

---

<sup>111</sup> A német jog területéről lásd pl. German Law Archive: [www.iuscomp.org/gla](http://www.iuscomp.org/gla); a világ alkotmányainak angol nyelvű gyűjteménye: [www.venice.coe.int/CODICES/constitutions-E.asp](http://www.venice.coe.int/CODICES/constitutions-E.asp).

<sup>112</sup> Lásd pl. RÁCZ Attila (szerk.): *Új szocialista alkotmányok* (Budapest: MTA Jogtudományi Intézet Jogösszehasonlító Osztály 1966); KOVÁCS István (szerk.): *A Szovjetunió szövetségi alkotmányai* (Budapest: KJK 1982); KOVÁCS István (szerk.): *Az európai népi demokráciák alkotmányai* (Budapest: KJK 1985); KOVÁCS István (szerk.): *Nyugat-Európa alkotmányai* (Budapest: KJK 1988); KOVÁCS István -- TÓTH Károly (szerk.): *Nyugat-Európa legújabb alkotmányai: Görögország, Hollandia, Portugália, Spanyolország, Törökország alkotmánya* (Budapest: KJK 1990); TÓTH Károly (szerk.): *Kelet-Európa új alkotmányai* (Szeged: József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar 1997); BADÓ Attila -- TRÓCSÁNYI László (szerk.): *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban* (Budapest: KJK-Kerszöv 2005).

<sup>113</sup> Vö. SCHLESINGER (106. l., 2006) 117.

<sup>114</sup> Lásd pl. a 17 kötetből és számos füzetből álló *International Encyclopedia of Comparative Law*, mely a hetvenes évek óta jelenik meg folyamatosan. Továbbá Mathias REIMAN -- Reinhard ZIMMERMANN: *The Oxford Handbook of Comparative Law* (Oxford: Oxford University Press 2006); Jan M. SMITS: *Elgar Encyclopedia of Comparative Law* (Cheltenham, UK -- Northampton, MA: Edward Elgar 2006).

<sup>115</sup> A teljesség igénye nélkül: *The American Journal of Comparative Law*, *The International and Comparative Law Quarterly*, *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*, *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, *Revue internationale de droit comparé*.

<sup>116</sup> Heinonline ([home.heinonline.org](http://home.heinonline.org)); Westlaw ([www.westlaw.com](http://www.westlaw.com)); Persée ([www.persee.fr](http://www.persee.fr)).

<sup>117</sup> *Szladits' Bibliography on Foreign and Comparative Law* (Dobbs Ferry: Oceana 1955--1994).

<sup>118</sup> Vö. René DAVID: *Traité élémentaire de droit civil comparé* (Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence 1950) 223; ZWEIGERT--KÖTZ (105. l.) 102.

<sup>119</sup> Lásd Pierre LEGRAND, David NELKEN és Varga Csaba eddig hivatkozott munkáit.

<sup>120</sup> Természetesen nem akarjuk azt sugallni, hogy a jogösszehasonlítás célja csupán jogalkotási javaslatok megfogalmazása lehet. Éppígy funkciója a jogalkalmazás segítése (lásd pl. a magyar Alkotmánybíróság gyakori hivatkozásait a német Szövetségi Alkotmánybíróság gyakorlatára). Ezen felül jogelméletek építéséhez vagy azok teszteléséhez is hasznos lehet (ha az adott jogelmélet univerzális magyarázatot akar nyújtani, akkor a ténylegesen létező jogrendeknek illeszkedniük kell a magyarázatába), vagy pusztán látókörtágításra is jó lehet (pl. egyetemi kurzusok keretében vagy szakirodalmi műfajként kíváncsi jogászok részére). Sőt, adott esetben a jogegységesítés alapja is lehet a jogösszehasonlítás. Ez utóbbi nyilvánvaló a polgári jogban (lásd az *International Institute for the Unification of Private Law* [UNIDROIT] vagy éppen az Ole LANDO vezetésével működő *European Commission on Contract Law* munkáját), de az alkotmányjogban is ennek segítségével állítják fel a nemzetközi standardokat (pl. a Velencei Bizottság keretében). Esetenként nemzetközi jogi dokumentumokban egyes kifejezések tartalma kifejezetten a jogösszehasonlítás eredményére utal, pl. az EUSZ 6. cikk (3) bekezdésében a „tagállamok közös alkotmányos értékei”, vagy éppen a hágai Nemzetközi Bíróság statútuma 38. cikk (1) bekezdés c) pontjában „a civilizált nemzetek által elismert általános jogelvek”.